શ્રી/શ્રીમતી [illegible] સહિત.
પરીવારના સૌને જય શ્રી કૃષ્ણ

શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી–શ્રીગુસાંઈજી કૃત

શ્રીવલ્લભાષ્ટકમ્

(ઉપલબ્ધ સર્વ સંસ્કૃત ટીકાઓ સાથે અને
ગુજરાતી અનુવાદ સહિત)

પુષ્ટિ સાહિત્ય પુસ્તકાલય
શ્રી ઠક્કર ભાટીયા [illegible]
એસ. વી. રોડ, [illegible]
કાંદિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ–૪૦૦ ૦૬૭

✤ સંપાદક ✤

શ્રીસુબોધિનીજી પ્રકાશન સંસ્થા
C/O શ્રીમતી વર્ષા વી. કોઠી
૩૮, બોરા બાજાર સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૧.
ટેલીફોન : ૨૨૬૬ ૬૩૮૨

✤ પ્રકાશક ✤
ગો.શ્રીકનૈયાલાલજી મહારાજ
(વીરમગામ – કામવન)

પ્રત : ૧૦૦
પુસ્તક પ્રકાશન સહાય : ૧૦૦
પ્રકાશન સમય : ૨૦૦૫

✤ મુદ્રક ✤
વૈભવ પ્રિંટ્સ
૮/૧૬, એમ.કે. અમીન માર્ગ, ૨૨, પટેલ બીલ્ડીંગ, ફોર્ટ,
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૧. ટેલીફોન : ૨૨૬૭ ૮૧૮૫ / ૫૫૭૬ ૫૯૮૨
Email : vaibhav_prints@yahoo.co.in

નિ.લી. બહુજી સૌ. શ્રીસૂર્યપ્રભાજી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી મહારાજની
સ્મૃતિમાં

નિ.લી.ગો. શ્રીમથુરેશજી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી
ગો. શ્રીવ્રજેશકુમારજી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી
ગો. શ્રીકનૈયાલાલજી શ્રીચન્દ્રગોપાલજી
ચિ.ગો. શ્રીરઘુનાથજી (પરિતોષજી) શ્રીમથુરેશજી
(વીરમગામ-કામવન)

અનુક્રમણિકા

શ્રીવલ્લભાષ્ટકમ્

૧. શ્રીવલ્લભવિરચિત વલ્લભાષ્ટક
વિવરણ – ગુજરાતી અનુવાદ સહ ૧

૨. શ્રીપુરૂષોત્તમ વિરચિતા વલ્લભાષ્ટક વિવૃત્તિઃ ૩૧

૩. શ્રીરઘુનાથવિરચિતા શ્રીવલ્લભાષ્ટક ટીકા ૪૫

૪. કેષાંચિત્ ૫૦

श्रीमद्विट्ठलेश्वरविरचितं

।। श्रीमद्वल्लभाष्टकम् ।।

।। श्रीवल्लभविरचितं श्रीवल्लभाष्टकविवरणम् ।।

यत्पादरजसागत्य मनो मे चंचलीकृतम् ।
तत्कृताचार्यपद्यानां विवृतौ यत् प्रवर्तते ।। १ ।।
विवृतेः सफलत्वाय नत्वा पितृपदाम्बुजम् ।
विवृतिः कर्तुमारब्धा 'ह्यतिविश्वासतो मया ।। २ ।।

જેમનાં ચરણની રજે આવીને મારાં મનને ચંચલ કરેલું છે, કે જે મન તેમણે રચેલા આચાર્યશ્રી (નું સ્વરુપ જણાવનારા શ્લોકો) નું વિવરણ કરવા તત્પર થએલું છે. ૧.

વિવરણ સફલ થાય તે માટે ઘણા વિશ્વાસથી પિતાશ્રીનાં ચરણકમલને નમન કરીને મેં વિવરણ કરવાનો આરંભ કરેલો છે. ૨.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું સ્વરુપ, તેમના ગુણો અને તેમનું સર્વ અલૌકિક હોવાથી, તેવાનો લોકમાં જન્મ (થવાનું) સંભવતુ ન હોવાથી, જન્મ વિગેરે (થએલ હોવાનું) જણાતું હોવાથી, તેમ થવાનુ કારણ ન હોવાથી (તે વિષયમાં) સંદેહ થાય છે, તેથી તઓશ્રીને બીજાની સમાનતાથી જન્મ ન થાય (ગણાય) તે માટે તેઓશ્રીના સ્વરુપનો પ્રાદુર્ભાવ અને તેનાથી થએલ અસાધારણ ગુણો જણાવવા, સર્વ સંદેહો દૂર થાય તે માટે

---

१ 'नतिविश्वासतो मये'ति पाठोपि समीचीनः ।

પિતાશ્રી નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેઓશ્રીનું સ્વરુપ વિગેરે કહે છે :-

श्रीमद्वृन्दावनेन्दुप्रकटितरसिकानंदसंदोहरूप-
स्फूर्जद्रासादिलीलामृतजलधिभराक्रांतसर्वोपि शश्वत् ।
तस्यैवात्मानुभावप्रकटनहृदयस्याज्ञया प्रादुरासीद्
भूमौ यः सन्मनुष्याकृतिरतिकरूणस्त्तं प्रपद्ये हुताशम् ॥ १ ॥

ननु श्रीवल्लभाचार्याणां स्वरूपस्य तद्धर्माणां तदीयानां च सर्वेषामेवालौकिकत्वभावात्[1] तादृशस्य लोके जन्माद्यसंभवाज्जन्मादीनां प्रतीयमानत्वात्तदीयानां तत्र हेत्वज्ञानाद्भवति संदेह इति पितृचरणैस्तदीयानामितरसाधारण्येन जन्माभावार्थं प्रादुभवि हेतुज्ञापनार्थं प्रादुर्भावस्य चासाधारणकार्यकर्तृत्वज्ञापनार्थं तत्स्वरूपप्रादुर्भावं तत्कृतासाधारणधर्मांश्च ज्ञापयितुं पितृचरणाः सर्वसंदेहनिवृत्त्यर्थं तत्स्वरूपादिकमाहुः **श्रीमद्वृन्दावनेन्दुप्रकटितेति**, वृन्दावनस्य श्रीमत्त्वोक्त्या इतरवनवैलक्षण्यं निरूपितं, एतदितरस्य श्रीमत्त्वाभावात्, यदि शोभापरत्वेन कदाचिच्छ्रीमत्त्वमुच्यते तथाप्यत्र ''श्रयत इंदिरा शश्वदत्र ही''तिकथनात् साक्षाच्छ्रीनिवासान्नैतत्समत्वमितरेषु, एतस्यालौकिकत्वेनापि महद्वैलक्षण्यं, अस्यालौकिकत्वे धर्मान्तरमप्याहुः, यथा लौकिकवनस्याधिपतिर्लौकिकश्चंद्रः ''सोम औषधीनामधिपति'' रितिश्रुतेः आह्लादकः स्वामृतस्यंदेन पोषकश्च [2]तथात्र साक्षाद्रसात्मकपुरूषोत्तमस्येन्दुत्वेनैतद्वनस्यैतदधिपतित्वमेतदाह्लादकत्वं, इन्दुपदादस्य वनस्य वेणुनादद्वारा सर्वत्र स्वस्वरूपामृतप्रवेशनेनैतदार्द्रार्दीकरणत्वं 'उंदी क्लेदने' इतिधात्वर्थस्य तथैव सिद्धेः, उंदेरिच्चेति उः, आदेश्च इकारः, इतोपि महद्वैलक्षण्यं, तेनेन्दुना **प्रकटितो** यो रसिकेष्वंतरंगभक्तेषु आनंदसमूहस्तद्रूपस्तत्स्वरूपः, स चासौ **स्फूर्जद्रासादिलीला-**

---

[1] भावनादित्यपि पाठः ।

[2] तथापदं क्वचन नास्ति ।

मृतजलधिभराक्रान्तसर्वश्च, स्फूर्जन्तः स्फुरद्रूपा ये **रासादिलीला**रूपा **अमृतजलधयः** अमृतसमुद्राः, लीलानाममृतत्वनिरूपणेन माधुर्यं मरणादिसर्वदोषनिवर्तकत्वमेतल्लीलाभिनिविष्टपेयत्वं [१]नान्येषां, तथात्रापि जलधित्वेनागाधत्वं तरंगवत्त्वं च, तेन यथा जलधावुत्तरोत्तरतरंगाधिक्यं तथैवैतल्लीलासमुद्राणामुत्तरोत्तररसभावाधिक्यं, तादृशानां जलधीनां **भरः** आधिक्यं तेन **आक्रांतं सर्वं** देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादि यस्य तादृशः, आक्रांतेः कादाचित्कत्वनिराकरणार्थं **शश्वदित्युक्तं**, तेन सदैतद्रसपूर्णत्वं निरूपितं, तेनाचार्याणां बाह्याभ्यंतरभेदेन धर्मा निरूपिताः, अतःपरं तादृशस्य लोके इतरसाधारण्येन जन्मादिकमसंभावितमिति लौकिकप्रकारेण जन्माभाववत्त्वं प्राकट्ये च हेतुमाहुः, यद्यपि प्राकट्यं न संभवति तथापि प्रादुर्भावस्य भगवदिच्छाधीनत्वेनावश्यकत्वात् प्राकट्यहेतुभूतां भगवदाज्ञामाहुः **तस्यैवे**ति, तस्यैव भगवत एवाज्ञ**या प्रादुरासीत्**, आज्ञायामावश्यकत्वमाहुः **आत्मानुभावप्रकटनहृदयस्ये**ति आत्मनः स्वस्य योयम**नुभाव**ः असाधारणलीलाकरणरू**पस्तस्य प्रकटने** हृदयमंतःकरणं यस्य तादृशस्याज्ञ**या**, ननु कथमाचार्याणामेवेयमाज्ञा ? तत्र हेतुः, आज्ञायामात्मानुभावप्रकटनहेतुत्वेनात्मानुभवस्य लीलात्मकत्वेन तद्भावानामनुभवैकवेद्यत्वेन लीलांतःपात्यतिरिक्तस्यावेद्यत्वेन तदंतःपातिन एव वेद्यत्वादेतेषामेवाज्ञा, तेन प्रादुर्भावस्यावश्यकत्वं निरूपितं, तेन **प्रादुरासी**दितिपदेन तत्स्वरूपाज्ञानवतामेव लौकिकसाधारणधर्मादिस्फूर्तिः, वस्तुतस्तु प्रादुर्भाव एव स्वरूपस्यालौकिकत्वात्, प्रादुरासीदित्युक्त्वानुपदमेव **भूमौ सन्मनुष्याकृति**रितिकथनात्तत्पकारिकैव प्रादुर्भावाज्ञेति ज्ञायते, सर्वप्रकारोत्कृष्टतदाकृतित्वाभावे भक्तानां संतोषेण प्रवृत्तिर्न स्यात्, आज्ञयापि [२]प्रादुभवि हेतुः **अतिकरूण** इति, यच्छब्दस्य सामान्यवाचकत्वात्प्रादुर्भूतस्य स्वरूपानिर्देशात्तज्ज्ञानव्यतिरेकेण शरणागतेरसंभवात्तत्स्वरूपमाहुः **हुताश**मिति, हुताशपदस्य लोके साधारणा-

---

[२] 'प्रादुर्भावहेतुमाहु'रित्यपि पाठः।

ग्निवाचकत्वेनात्र च लौकिकाग्नेरसंभावद्भगवन्मुखारविंदाधिष्ठातृरूपालौकिकाधिदैविकानंदमयोग्निस्त्र ज्ञाप्यते, लौकिकाग्नेः पूर्वोक्तधर्माणामभावाद्भगवदाज्ञापनस्याप्यभावात्प्रादुर्भूतस्य हुताशत्वनिरूपणात्पूर्वोक्ता-लौकिकधर्मवत्त्वं तस्य ज्ञाप्यत इतिभावः ॥ १ ॥

શ્રીમદ્વૃંદાવનના ઇંદુએ પ્રકટ કરેલા રસિક (પુરુષો) ના આનંદના સમૂહરુપ, જેમનું સર્વે પ્રકાશતા રાસ વિગેરે લીલામૃતના સમુદ્રોના ભારથી સદા ભરપૂર છે, જે પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ કરવાનાં તાત્પર્યવાળાની તેમનીજ આજ્ઞાથી ભૂમિ ઉપર ઉત્તમ મનુષ્યની આકૃતિવાળા ઘણ દયાળુ પ્રકટ થએલા છે તે અગ્નિ (સ્વરુપ) ને હું શરણ જાઉં છું. ૧.

વૃંદાવનને 'શ્રીમત્' કહ્યું, તેથી બીજાં વનોથી તેનો ભેદ જણાવેલો છે, કારણ કે આ સિવાયનાં (વનો) શ્રીમત્ નથી. જોકે શોભાવાળું હોય તેને 'શ્રીમત્' કોઇ સમયે કહેવામાં આવે છે, છતાં અહિં 'કારણ કે અહિં લક્ષ્મી સદા રહે છે' એમ કહેલ હોવાથી, (તેમાં) સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો વાસ હોવાથી બીજાંઓ આની સમાન નથી. આ અલૌકિક હોવાથી પણ (બીજાંઓથી આમાં) ઘણો ભેદ છે. આ અલૌકિક હોવાનું જણાવનાર બીજો પણ ગુણ કહે છે કે-જેમ 'ઓષધિઓનો અધિપતિ સોમ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે લૌકિક વનનો અધિપતિ, તેને આનંદ જણાવનારો, અને પોતાનું અમૃત છાંટી (તેનું) પોષણ કરનારો લૌકિક ચંદ્ર છે, તેમ અહિં સાક્ષાત્ રસસ્વરુપ પુરુષોત્તમ ઇંદુ (ચંદ્ર) હોવાથી આ વનના આ (પુરુષોત્તમ) અધિપતિ અને આનંદ આપનારા છે. 'ઇંદુ' શબ્દથી આ વનમાં વેણુંનાદદ્વારા સર્વ સ્થલે પોતાનાં સ્વરુપરુપ અમૃતને પ્રવેશ કરાવીને આને ઘણું ભીંજવેલ હોવાનું (કહેલું છે), કારણ કે 'उन्द' ધાતુ ભીંજાવવું એવા અર્થવાળો હોઈ તેજ પ્રકારે ધાતુનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. उन्द અને इ મળે છે અને આરંભમાં 'इ' આવે છે,

તેથી પણ ઘણો ભેદ (ઇંદુ અને લૌકિક ચંદ્રમાં જણાય છે). તે ઇંદુએ પ્રકટ કરેલો જે રસિક (પુરુષો) એટલે અંતરંગ ભક્તોમાં આનંદનો સમૂહ તેનાં રૂપવાળા, એટલે તે સ્વરુપવાળા (આચાર્યશ્રી છે). તે અને વળી પ્રકાશતા રાસ વિગેરે લીલામૃતના સમુદ્રોના ભારથી ભરપૂર છે સર્વ જેમનું, स्फूर्जन्तः પ્રકાશતા રાસ વિગેરે લીલારુપ अमृतजलधयः અમૃતના સમુદ્રો, (તેમના ભારથી ભરપૂર છે સર્વ જેમનું તેવા છે). લીલાઓને અમૃત જણાવી તેથી માધુર્ય, તથા મરણ વિગેરે સર્વ દોષોને દૂર કરવાપણું અને આ લીલામાં પ્રવેશ કરેલાઓથી પાન કરાવવાપણું (સૂચવેલાં છે). તેવી રીતે અહિં પણ સમુદ્ર હોવાથી તાગ ન આવે તેવાપણું અને તરંગોવાળા હોવાપણું (જણાવેલાં છે). તેથી જેમ સમુદ્રમાં એક પછી એક મોટાં તરંગો થાય છે. તેવીજ રીતે આ લીલાના સમુદ્રો એક પછી એક અધિક રસની સ્થિતિવાળા હોય છે. તેવા સમુદ્રાનો ભર એટલે અધિકપણું, તેનાંથી ભરપૂર થયેલ છે દેહ ઇંદ્રિયો પ્રાણ અંતઃકરણ વિગેરે સર્વ જેમનાં તેવા (આચાર્યશ્રી છે). ભરપૂરપણું કોઈક સમયનું જ નથી એમ જણાવવા 'સદા' એમ કહેલું છે. તેથી સદા (આચાર્યશ્રી) આ રસથી ભરપૂર હોવાનું કહેલું છે. તેથી આચાર્યશ્રીના ગુણો બહારના અને અંદરના ભેદથી કહેલા છે. લોકોમાં બીજાની સમાનતાથી તેવા (પુરુષ) નાં જન્મ વિગેરે થવાનું સંભવતું નથી, તેથી (તેઓશ્રીનો) જન્મ લૌકિક પ્રકારથી થએલ ન હોવાનું અને (તેઓશ્રીનું) પ્રાકટ્ય થવાનું પ્રયોજન અહિંથી કહે છે. જો કે પ્રાકટ્ય સંભવતુ નથી છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન હોવાથી પ્રાદુર્ભાવ (કરવાનો) જરૂરી હોવાથી, પ્રાકટ્ય થવાનું કારણ થએલી તેમનીજ આજ્ઞા (કરવા) માં જરૂરી (હતું તે) કહેલું છે. आत्मनः પોતાનો આ જે સાધારણ લીલા કરવારુપ પ્રભાવ, તે પ્રકટ કરવાનું 'हृदयम्' અંતઃકરણ છે જેમનું તેવા (ભગવાન) ની આજ્ઞાથી (પ્રકટ થએલા છે). 'આવી આજ્ઞા

આચાર્યશ્રીનેજ કેમ (કરી) ?' તેનું કારણ કે આજ્ઞા (કરવા) માં પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ કરવાનું પ્રયોજન હોવાથી, પોતાનો પ્રભાવ લીલારુપ હોઇ તે (લીલા) ના ભાવવાળાઓને માત્ર અનુભવથી જ જણાય તેવો હોવાથી, લીલાની અંદર જેઓનો સમાવેશ થયેલ હોય તે સિવાયનાથી તે જાણી શકાય તેવો ન હોવાથી, (અને) લીલામાં જેમનો સમાવેશ થએલ હોય તેમનાથી જ જણાય તેવો હોવાથી આપને (આચાર્યશ્રીને) જ આજ્ઞા કરી. તેથી પ્રાદુર્ભાવ જરૂરી હોવાનું જણાવ્યું. તે 'પ્રકટ થએલા છે' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેઓશ્રીનું સ્વરુપ ન જાણનારાઓનેજ (તેઓશ્રીમાં) લૌકિક સાધારણ ગુણો વિગેરે હોવાનું સુઝે છે, વાસ્તવિક રીતે તો પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે, કારણ કે (તેઓશ્રીનું) સ્વરુપ અલૌકિક છે. 'प्रादुरासीत्' 'પ્રકટ થએલા છે' એ કહી પછી તરતજ 'भूमौ सन्मनुष्याकृतिः' 'ભૂમિ ઉપર ઉત્તમ મનુષ્યની આકૃતિવાળા' એમ કહ્યું, તેથી એમ જણાય છે કે પ્રાદુર્ભાવ કરવાની આજ્ઞા તેવા પ્રકારનીજ હતી. સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ તેઓશ્રીની આકૃતિ (દેહ) ન હોય તો ભક્તોની સંતોષથી (તેઓશ્રીનો માર્ગ ગ્રહણ કરવાની) પ્રવૃત્તિ ન થાય, આજ્ઞાને લીધે પણ પ્રાદુર્ભાવ કરવાનું પ્રયોજન 'ઘણા દયાળુ' વિશેષણથી (કહેલું છે). 'જે' શબ્દ સામાન્ય અર્થ વાળો હોવાથી (તેનાથી) પ્રકટ થએલાનું સ્વરુપ જણાવતું નહિ હોવાથી, 'हुताशम्' 'અગ્નિ (સ્વરુપ)' શબ્દથી તેઓશ્રીનું સ્વરુપ કહેલું છે. 'हुताश' શબ્દનો અર્થ લોકમાં સાધારણ અગ્નિ થાય છે અને અહિં (આચાર્યશ્રી) લૌકિક અગ્નિ હોવાનું સંભવતું નથી, તેથી અહિં (તે શબ્દથી) ભગવાનના મુખારવિંદમાં રહેનાર અલૌકિક આધિદૈવિક આનંદમય અગ્નિ જણાવેલો છે. લૌકિક અગ્નિમાં ઊપર કહેલા ગુણો ન હોવાથી, (તેને) ભગવાનની આજ્ઞા પણ થએલી ન હોવાથી, (અને) પ્રકટ થએલાને 'हुताश' 'અગ્નિ (સ્વરુપ)' કહેલ છે તેથી તે ઉપર

કહેલ અલૌકિક ગુણવાળા છે એમ જણાવેલું છે, એવો ભાવ છે. ૧.

એવી રીતે આચાર્યશ્રીનું સ્વરુપ, પ્રકટ થવાનું પ્રયોજન અને પ્રકટ થવાનો પ્રકાર કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેઓશ્રીએ કરેલ અસાધારણ કાર્ય કહે છે:-

नाविर्भूयाद्भवांश्चेदधिधरणितलं भूतनाथोदितास-
न्मार्गध्वांतांधतुल्या निगमपथगतौ देवसर्गेपि जाताः ।
घोषाधीशं तदेमे कथमपि मनुजाः प्राप्नुयुर्नैव दैवी
सृष्टिर्व्यर्था च भूयान्निजफलरहिता देव वैश्वानरैषा || २ ||

एवमाचार्याणां स्वरूपं प्रादुर्भावे निमित्तं प्रादुर्भावप्रकारं चोक्त्वा तत्कर्तृकमसाधारणकार्यमाहुः **नाविर्भूया** दिति, **भवांश्चेन्नाविर्भूयात्तदा निजफलरहिता एषा सृष्टिर्व्यर्था** स्यादिति संबंधः, **भवांश्चेत्** भवान् यदि, **धरणितलमधि** कृत्याविर्भूतो न भवेत्तदाग्रे वक्ष्यमाणं कार्यद्वयं न भवेत्, यद्यपि सर्वदा भगवन्मुखारविंदे[१] स्वाधिकरणे [२]तत्प्रादुर्भावोस्त्येव तथापि तत्र स्थितस्य भगवदाज्ञप्तकार्यकरणासंभवादत्र प्रादुर्भूतस्यैव तत्कार्यकरणा**दधिधरणितल** मित्युक्तं, कार्यद्वयं च मर्यादापुष्टिभेदेन तन्मार्गीयफलप्राप्तिरूपं, ननु मर्यादामार्गस्य वेदमूलत्वाद्वेदे च तन्मार्गीयसाधनोपदेशात्कथं तत्साध्यफलस्य मुक्तेरभाव इति चेत्, सत्यं, यदि साधनफलयोस्तदुक्तप्रकारेण ज्ञानं स्यात्तदा फलं भवदेव, तदुक्तप्रकारकज्ञानाभावात्फलाभावः, ननु कथं तत्प्रकारकज्ञानाभावः ? इत्थं, तत्साधकानां वेदवाक्यानां स्वस्वमतानुसारेणार्थकल्पनात् फलस्यापि स्वस्वमतानुसारेमानेकविधत्वकल्पनान्नैकरूपत्वं मुक्तेः, मतभेदेन साधनमुक्त्योः प्रकारभेदे हेतमाहुः **भूतनाथोदि**तेति, **भूतनाथेन** महादेवेनो**दिताः** प्रकटीकृता ये **असन्मार्गा** मोहकशास्त्राणि

---

१. इदं क्वचन तिरोहितम् । २. 'त्वत्प्रादुर्भाव' इत्यपि पाठः ।

मायावादन्यायमीमांसादीनि, तत्तच्छास्त्रेषु स्वस्वमतानुसारेण साधनफलनिरूपणान्नेकविधत्वं साधनफलयोः, तद्यथा, वेदे च ''ब्रह्मविदाप्नोति परं'' ''ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति'' इत्याद्यनेकश्रुतिमिर्जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिलक्षणो [१]मुक्तिप्रकार उक्तः, गीतायामपि ''विशते तदनंतर'' मिति जीवस्य स्वस्मिन्प्रवेशस्यैव मुक्तित्वमुक्तं भगवता, मायावादादिभिस्तद्विरुद्धं कल्पितजीवस्य नाशा मुक्तिरित्युच्यते, तत्रात्मनाशस्यापुरुषार्थत्वान्मुक्तेश्च पुरुषार्थत्वात्तन्मतं वेदविरुद्धत्वादसद्रूपं, नैयायिकैस्तु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वमुच्यते, मुक्तेश्च सुखदुःखात्यंताभावरूपत्वं, वेदे च मुक्तेरानंदरूपत्वनिरूपणात्तन्मतमप्यसत्, मीमांसकैस्तु योगसाधनसाध्यस्वर्गलोकसुखस्यैव मुक्तित्वकथनात् श्रुतौ ''यन्न दुःखेन संभिन्न'' मिति ब्रह्मानन्दानुभवस्यैव स्वर्गपदवाच्यत्वात्स्वर्गलोके चैतल्लक्षणाभावान्न मुक्तित्वं, एतन्मतानुवर्तिनां वेदोक्तमुक्तिमार्गगतिप्रतिबंधात् **ध्वान्तत्वं**, यथा **ध्वानतं** प्राप्यदेशगमनप्रतिबंधकं तथासच्छास्त्राणामपि भक्तिमार्गाज्ञापकत्वाद् ध्वान्तत्वेन तन्मार्गानुवर्तिनोंध**तुल्याः**, आसुराणां गीतोक्तप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिज्ञानप्रकाशात्यंताभावाद्वेदोक्तमार्गे स्वाभाविकांधत्वं दैवानां तुः मुक्तियोग्यत्वेन श्रुत्युक्तभक्तिमार्गज्ञानसंभवेप्यसच्छास्त्रध्वांतप्रवेशेनान्धतुल्यत्वं नतु स्वाभाविकांधत्वमिति तुल्यपदप्रयोगः, यदा सत्संगेन ध्वान्तनाशस्तदा फलमपीतिभावः, अतएवापिशब्दः, कदाचित्तच्छास्त्रपदा असुरा भविष्यंतीतिशंकाव्युदासायाहु**र्देवसर्गे**पीति, एतच्छास्त्रपराणां दैवानामपि मुक्तिमार्गाज्ञानं ज्ञापितं, एवं मर्यादामार्गे साधनफलज्ञानाभावं निरूप्य पुष्टिमार्गेपि तथात्वं निरूपयन्ति, **तदा** तस्मिन्समये तत्संगादिमे **मनुजाः** पुष्टिमार्गीयजीवा अपि स्वमार्गीयसाधनज्ञानाभावात्स्वमार्गीयसाक्षाद्भगवत्संबंधरूपं फलं न प्राप्नुयुः, तदा **एषा** पुष्टिमार्गीया **सृष्टिर्व्यर्थैव** भवेत् फलाभावात्, यथा मर्यादामार्गे मुक्तिः फलं तथा पुष्टिमार्गे साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपसंबंधः फलं, तत्साधनं च भक्तिमार्गीयो भावः,

---

[१] 'मोक्षप्रकार' इत्यपि पाठः।

पुष्टिभक्तिमार्गे साक्षात्पुरुषोत्तम एव सेव्य इति **घोषाधीशपदं**, ''पुरुषोत्तमस्तु नंदगृह एवे'' तिवाक्यात्, साक्षात्संबंधसाधकस्त्वमेवेति **देव वैश्वानरे** तिसंबोधनं, दिवुधातोः क्रीडार्थत्वाद्वैश्वानरत्वेन मुखाधिष्ठातृत्वात्फलसाधकत्वं, त्वत्प्राकट्यात्पूर्वं मार्गद्वय-भेदस्य तन्मार्गीयसाधनफलभेदस्य चाज्ञातत्वात्प्राकट्यानंतरमेव तज्ज्ञापनेनैव ज्ञापितत्वात्सुष्ठूक्तं **नाविर्भूया** दिति ॥ २ ॥

હે દેવ ! હે વૈશ્વાનર ! જો આપ ધરણિનાં તલ ઉપર પ્રકટ થયા ન હોત, તો દૈવી સૃષ્ટિમાં જન્મેલાઓ પણ વેદમાં જણાવેલા માર્ગે જવામાં મહાદેવે કહેલા ખોટા માર્ગરુપ અંધકારને લીધે આંધળા જેવા થએલા આ મનુષ્યો કોઈ પણ પ્રકારે ઘોષના અધીશ્વરને પ્રાપ્ત નજ કરત, અને આ દૈવી સૃષ્ટિ પોતાનાં ફલ વિનાની થતાં વ્યર્થ થાત. ૨.

આપ જો પ્રકટ થયા ન હોત, તો પોતાનાં ફલ વિનાની થએલી આ સૃષ્ટિ વ્યર્થ થાત, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે, भवांश्चेत् આપ જો ધરણિનાં તલને (પ્રાકટ્યનો) વિષય બનાવીને પ્રકટ થયા ન હોત, તો આગળ કહેવામાં આવશે તે બે કાર્ય ન થાત. જોકે પોતાનાં સ્થાનરુપ ભગવાનનાં મુખારવિંદમાં તેમનું આજ્ઞા કરેલું કાર્ય કરે તે સંભવતું ન હોવાથી, (અને) અહિં પ્રકટ થએલાજ તે કાર્ય કરે, તેથી 'ધરણિનાં તલ ઉપર' એમ કહેલું છે, અને બે કાર્ય મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી તે (તે) માર્ગનાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવવા રુપ છે.

'મર્યાદામાર્ગનું મૂલ વેદ છે, અને વેદમાં તે માર્ગનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેથી તેનાથી પ્રાપ્ત થતું ફલ મુક્તિ કેમ ન થાય ?' એમ પૂછો તો બરાબર. જો સાધન અને ફલનું તે (વેદ) માં કહેલા પ્રકારથી જ્ઞાન હોય, તો ફલ થાયજ' તેમાં કહેલ પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોવાથી ફલ ન થાય. 'તે પ્રકારનું જ્ઞાન કેમ ન થાય ?. એવો પ્રશ્ન થાય, તો આવી રીતે તે ન થાયં. તે (જ્ઞાન) કરાવનારાં વેદનાં વાક્યોનો અર્થ પોતપોતાના મત પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનાં

થવાનું કારણ 'મહાદેવે કહેલા...' એમ કહેલું છે. ભૂતનાથેન મહાદેવે 'કહેલા' એટલે પ્રકટ કરેલા જે 'ખોટા માર્ગો' એટલે માયાવાદ ન્યાય મીમાંસા વિગેરે મોહ કરનારાં શાસ્ત્રો છે, (તે) જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રોમાં પોતાપોતાનાં મત પ્રમાણે સાધન અને ફલ કહેલાં હોવાથી,સાધન અને ફલ એક પ્રકારનાં નથી. તે નીચે પ્રમાણેઃ-

'બ્રહ્મ જાણનાર પર (બ્રહ્મ) ને પ્રાપ્ત કરે છે' 'બ્રહ્મનું સાયુજ્ય અને સાલોક્ય પ્રાપ્ત કરે છે' વિગેરે અનેક શ્રુતિઓ જીવનો બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરુપ મુક્તિનો પ્રકાર (હોવાનું) કહે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ 'ત્યારપછી (મારામાં) પ્રવેશ કરે છે' એમ જીવનો પોતાની અંદર પ્રવેશજ મુકિત હોવાનું ભગવાને કહેલું છે. માયાવાદ વિગેરે તેથી વિરુદ્ધ માની લીધેલા જીવનો નાશ મુક્તિ છે એમ કહે છે. તે વિષયમાં આત્માનો નાશ પુરુષાર્થ નથી અને મુક્તિ પુરુષાર્થ હોવાથી, તેમનો મત વેદથી વિરુદ્ધ અને ખોટો છે. નૈયાયિકો તો સોળ પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાન મુકિત કરાવનાર હોવાનું, અને સુખ દુઃખનો સદંતર નાશ મુક્તિરુપ હોવાનું કહે છે, અને વેદમાં મુક્તિને આનંદરુપ કહેલી હોવાથી તેમનો મત પણ ખોટો છે. મીમાંસકો તો યજ્ઞરુપ સાધનથી પ્રાપ્ત થતું સ્વર્ગલોકનું સુખજ મુક્તિ હોવાનું કહે છે. વેદમાં જે 'દુઃખ સાથે ભળેલું નથી' એમ સ્વર્ગ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્માનંદનો અનુભવજ કહેલો હોવાથી અને સ્વર્ગલોકમાં આવો ગુણ ન હોવાથી, (તે) મુક્તિ નથી. આ મતોને અનુસરનારાઓની વેદે કહેલા મુક્તિમાર્ગની ગતિ બંધ થએલી હોવાથી અંધકારરુપ છે. જેમ અંધકાર જવા ઇચ્છેલા પ્રદેશે જવામાં વિઘ્ન કરનારો છે, તેમ ખોટાં શાસ્ત્રો પણ મુક્તિના માર્ગને જણાવતાં ન હોવાથી અંધકારરુપ હોવાથી, તે માર્ગને અનુસરનારાઓ 'આંધળા જેવા' છે. અસુરોને ગીતામાં કહેલા પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિગેરેનાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ જરાએ થતો ન હોવાથી, વેદે કહેલા માર્ગમાં તેઓ

સ્વાભાવિકરીતે આંધળા છે. દૈવ (જીવો) તો મુક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય હોવાથી, તેઓને શ્રુતિમાં કહેલા ભકિતમાર્ગનું જ્ઞાન થવાનું સંભવતુ હોવા છતાં, ખોટાં શાસ્ત્રરુપ અંધકારમાં કરેલા પ્રવેશને લીધે જેઓ 'આંધળા જેવા' છે, જ્યારે સત્સંગથી અંધકારનો નાશ થશે, ત્યારે ફલ પણ (પ્રાપ્ત થશે), એવો ભાવ છે. તેથીજ 'अपि' 'પણ' શબ્દ (યોજેલો છે), 'કદાચ તે શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાળા આસુરી (જીવ) હશે' એવી શંકા દૂર કરવા 'દૈવી સૃષ્ટિમાં (જન્મેલાઓ) પણ' એમ કહેલું છે. આ શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાળા દૈવી (જીવો) ને પણ મુક્તિમમાર્ગનું અજ્ઞાન હોવાનું જણાવેલું છે.

એ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગમાં સાધન અને ફલનું જ્ઞાન ન હોવાનું કહીને, પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ તેવું હોવાનું કહે છે. तदा ત્યારે તેમના સંગથી આ મનુષ્યો' એટલે પુષ્ટિમાર્ગના જીવો પણ પોતાના માર્ગનાં સાધનોનું જ્ઞાન હોવાથી પોતાના માર્ગનું સાક્ષાત્ ભગવાનના સંબંધરુપ ફલ પ્રાપ્ત કરે નહિ; ત્યારે 'આ' પુષ્ટિમાર્ગીય સૃષ્ટિ ફલ પ્રાપ્ત ન થવાથી વ્યર્થજ થાય. જેમ મર્યાદામાર્ગમાં મુક્તિ ફલ છે. તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમનાં સ્વરુપનો સંબંધ ફલ છે, અને તેનું સાધન ભકિતમાર્ગનો પ્રેમ છે. પુષ્ટિભકિતમાર્ગમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમજ સેવા કરવા યોગ્ય હોવાથી, 'પુરુષોત્તમ તો નંદના ઘરમાં જ (પ્રકટ થયા)' એ વાક્ય પ્રમાણે 'ઘોષના અધીશ્વર' શબ્દ (યોજેલો છે), આપ (આચાર્યશ્રી) જ સાક્ષાત્ સંબંધ કરાવનારા છો એમ જણાવવા 'હે દેવ ! હે વૈશ્વાનર' એવાં સંબોધન (કરેલ છે.) 'दिव्' ધાતુ ક્રિયા અર્થવાળો હોવાથી, અને વૈશ્વાનર તરીકે (આપ) મુખનાં અધિષ્ઠાનવાળા હોવાથી ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા છો. આપનાં પ્રાકટ્ય પહેલાં બે માર્ગનો ભેદ અને તે માર્ગનાં સાધન અને ફલના ભેદ જણાવવામાં આવેલ ન હોવાથી, પ્રાકટ્ય થયા પછીજ (આપે) તે જણાવ્યાં ત્યારેજ

જાણવામાં આવેલ હોવાથી, પ્રાકટ્ય થયું ન હોત તો....' એમ બરાબર કહેલું છે. ૨.

'ઉત્તમ માર્ગો વેદમાં જણાવેલ હોવાથી, (અને) તેનું વ્યાખ્યાન કરનારાઓને તેના અર્થનું જ્ઞાન હોવાથી, આ માર્ગનું અજ્ઞાન કેમ હોય ? એવી શંકા થાય, તો બરાબર, વ્યાખ્યાન કરનારાઓએ તેનું તાત્પર્ય જાણેલ ન હોવાથી, (તેમને) તેનું જ્ઞાન નથી. '(તાત્પર્ય) ન જણાવાનું શું કારણ ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

नह्यन्यो वागधीशाच्छ्रुतिगणवचसां भावमाज्ञातुमीष्टे
यस्मात् साध्वी स्वभावं प्रकटयति वधूरग्रतः पत्युरेव ।
तस्माच्छ्रीवल्लभाख्य त्वदुदितवचनादन्यथा रूपयंति
भ्रांता ये ते निसर्गत्रिदशरिपुतया केवलांधंत[1]मोगोः ॥ ३ ॥

ननु सन्मार्गाणां श्रुतिप्रतिपाद्यत्वात्तद्व्याख्यातॄणां तदर्थज्ञानात् कथमेतन्मार्गाज्ञानमितिचेत्, सत्यं, व्याख्यातॄणां तत्तात्पर्यानवबोधान्न तज्ज्ञानं, अनवबोधे को हेतुरितिचेत्तत्राहुः **नह्यन्य** इति, ''निःश्वसितमस्य वेदा'' इतिवचनाच्छ्रुतीनां च भगवद्वाग्रूपत्वादलौकिकाग्नेश्च तदधिष्ठातृत्वादाचार्याणामलौकिकाग्निरूपत्वाच्छ्रुतीनां[2] तदेकपरत्वात् स्वतात्पर्यस्यात्रैव[3] ज्ञापनादन्येषामज्ञानमिति, एतदेवाभिप्रेत्योक्तं **वागधीशादन्यः श्रुतिगणवचसां भावं** तात्पर्यं आ समंतात्सर्वात्मना ज्ञातुं समर्थो न भवति, तत्र हेतुः **यस्मात् साध्वी**त्यादि, **साध्वी** सती ''वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य'' इतिवाक्यात् श्रुतीनां भगवदेकपरत्वात्साध्वीत्वं, सा **पत्युरेवाग्रे** स्वहार्दं **प्रकटयति** न त्वन्यस्य, तस्मादुक्तार्थ एव श्रुत्यभिप्रायात्तत्तात्पर्यस्य नान्यगम्यत्वं, इदमेवाभिप्रेत्योक्तं **यस्मात्साध्वी**ति **पत्युरेवे**त्यंतं, तदुक्तार्थे श्रुत्यभिप्रायं निरूप्य तत्रोपपत्तिं च निरूप्य तद्विपरीतव्याख्यातणां भ्रांतत्वं,

---

१. केवलं नित्यदुःखा इत्यपि पाठः । २. श्रुतेश्चेत्यपि पाठः । ३. तत्रैवेत्यपि पाठः ।

भ्रमहेतुमप्याहुः **निसर्गात् त्रिदशरिपुत** येति, **निसर्गा**त्स्वभावत एव तेषामासुरत्वं यतः, उक्तार्थपराणां किं फलमित्याकांक्षायां तत्पराणामासुरत्वादासुरीं मुक्तिं फ़लत्वेनाहुः **केवलान्धन्तमोगा** इति, श्रुतिरप्याह ''अंधतमः प्रविशन्ति ये संभूतिर्मायेतिसंभूतिः'' इति, सम्यक् प्राग् भवंति जायंते आसुरा अनयेति संभूतिर्मायेतिसंभूतिपदस्य मायावाचकत्वा--''न्मायेत्यसुरा'' इत्यासुराणां मायारूपस्योपास्यत्वादुपासनायाश्चांधतमःप्रवेशहेतुत्वात्तेषां तदेव फलं, **नित्यदुःखा** इतिपाठे यद्यपि तन्मुक्तौ दुःखाभावोप्यस्ति तथाप्यानंदाभावात् दुःखाभावस्याप्यपुरूषार्थत्वात् दुःखरूपत्वमेवेतिभावः ॥ ३ ॥

વાણીના અધીશ્વર સિવાય બીજો કોઈ શ્રુતિના સમૂહનાં વચનોનું તાત્પર્ય જાણવા શક્તિમાન નથી, કારણકે સાધ્વી સ્ત્રી પતિનીજ પાસે પોતાનું તાત્પર્ય પ્રકટ કરે છે. તેથી હે શ્રીવલ્લભનામવાળા ! જેઓ આપે કહેલાં વચનથી જૂદા પ્રકારે જણાવે છે તેઓ ભ્રાંત છે, (અને) સ્વભાવથી દેવોના શત્રુપણાંને લીધે માત્ર અંધતમઃ પ્રાપ્ત કરે છે.

'આમનો નિઃશ્વાસ વેદો છે' એ વચન પ્રમાણે શ્રુતિઓ ભગવાનની વાણીરુપ હોવાથી, અને અલૌકિક અગ્નિ તેના અધિષ્ઠાતા હોવાથી, આચાર્યશ્રી અલૌકિક અગ્નિરુપ હોવાથી, શ્રુતિઓ તેમને પરાયણ હોવાથી, તેમનેજ (પોતાનું તાત્પર્ય) જણાવતી હોવાથી, બીજાઓને અજ્ઞાન રહે છે, એમ (કહેલું છે). આજ ધ્યાનમાં રાખી કહેલું છે કે વાણીના અધીશ્વર સિવાય બીજો કોઈ શ્રુતિના સમૂહનાં વચનોનું ભાવ તાત્પર્ય આ સર્વ તરફથી સંપૂર્ણ રીતે જાણવા શક્તિમાન નથી. તેનું કારણ 'કારણકે સાધ્વી...' વિગેરેથી (કહેલું છે) 'સાધ્વી' એટલે સતી. 'અને સર્વવેદોથી જાણવા યોગ્ય હુંજ છું' એ વાક્ય પ્રમાણે શ્રુતિઓ માત્ર ભગવાનને પરાયણ હોવાથી સાધ્વી છે. તે પતિનીજ પાસે પોતાનું તાત્પર્ય પ્રકટ કરે છે, પરંતુ બીજાની (પાસે પ્રકટ

કરતી) નથી. તેથી (આચાર્યશ્રીએ) કહેલો અર્થજ શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોવાથી, તેનું તાત્પર્ય બીજાથી જણાય તેવું નથી. આજ ધ્યાનમાં રાખીને 'કારણકે સાધ્વી' થી આરંભી 'पत्युरेव' 'પતિનીજ પાસે' સુધીનાં (વચન) કહેલ છે. તેઓશ્રીએ કહેલ અર્થવાળો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે એમ કહીને, અને તે વિષયની યોગ્યતા જણાવીને, તેથી ઉલટા પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરનારાઓ ભ્રાંત હોવાનું અને તેમના ભ્રમનું કારણ પણ 'સ્વભાવથી દેવોનાં શત્રુપણાંને લીધે' શબ્દોથી કહે છે, કારણ કે निसर्गात् સ્વભાવથીજ તેઓ આસુરી છે.

(તેઓએ) કહેલ અર્થ માનનારાઓને શું ફલ મળે ? એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં તે (અર્થ) માનનારા આસુરી હોવાથી, તેઓને ફલતરીકે આસુરી મુક્તિ મળે છે એમ 'માત્ર અંધંતમઃ પ્રાપ્ત કરે છે' શબ્દોથી કહે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે જેઓ સંભૂતિની ઉપાસના કરે છે તેઓ અંધતમઃમાં પ્રવેશ કરે છે. सम्यक् 'સારી રીતે પહેલાં भवन्ति થાય છે આસુરો આનાથી તે સંભૂતિ' એટલે માયા. એમ 'સંભૂતિ' શબ્દનો અર્થ માયા હોવાથી, 'માયા એ અસુરો છે' એમ માયારુપ આસુરી (જીવો) એ ઉપાસના કરવા યોગ્ય હોવાથી, અને (માયાની) ઉપાસના અંધતમઃમાં પ્રવેશ કરાવનારી હોવાથી, તેઓને તેજ ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે). 'नित्यदुःखाः' 'સદા દુઃખ પ્રાપ્ત કરનારા' એવો પાઠ હોય ત્યારે જોકે તેઓની મુક્તિમાં દુઃખ ન હોવાનું પણ છે, છતાં પણ (તેમાં) આનંદ ન હોવાથી, દુઃખ ન હોવું તે પણ પુરુષાર્થ ન હોવાથી દુઃખરુપજ છે એવું તાત્પર્ય છે. ૩.

તેઓશ્રીનાં પ્રાકટ્યનું પહેલાં એક અસાધારણ કાર્ય કહીને, વળી ફરીથી તેથી પણ અધિક ભગવાનને પણ અત્યંત પ્રીતિ કરનારૂં અસાધારણ (કાર્ય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :-

प्रादुर्भूतेन भूमौ व्रजपतिचरणांभोजसेवाख्यवर्त्मप्राकट्यं
यत् कृतं ते तदुत निजकृते श्रीहुताशेति मन्ये ।
यस्मादस्मिन् स्थितो य[1]त्किमपि कथमपि क्वाप्युपाहर्तुमिच्छ-
त्यद्धा तद्गोपिकेशः स्ववदनकमले चारूहासे करोति ॥ ४ ॥

तत्प्रादुर्भावस्य पूर्वमेकमसाधारणं कार्यं निरूप्य पुनरपि ततोप्यधिकं तस्य भगवतोप्यत्यंतप्रीतिजनकसाधारणत्वमाहुः **प्रादुर्भूतेने**ति, प्रादुर्भूतेन त्वया **व्रजपतेश्चरणांभोजसेवाख्यवर्त्मप्राकट्यं भूमौ यत् कृतं तन्निज**कृते स्वसंतोषार्थमित्यर्थः, यद्यपि लोके पूजादिमार्गप्राकट्यं स्थितं तथापि भक्तिमार्गीयसेवामार्गप्राकट्यं यत् कृतं **तन्निज**कृते आत्मसंतोषार्थं, पूजादौ आत्मसंतोषहेतोरभावात्, तत्र हेतुः, सेवायां पुरुषोत्तम एव सेव्यः पूजायां विभूतिरूपः, सेवायां नियामिका भक्तिः पूजांयां विधिः, पूजायां कालोपि नियामकः सेवायां न कालनियमो भक्तामनोरथाधीनत्वात्, पूजायां नैवेद्याद्युपचाराणां पूज्यसंतोषजनकत्वेनादृष्टजनकत्वं सेवायां तु समर्पितवस्तूनां साक्षादुपभोगेन[2] सर्वदुर्लभपुरुषार्थसाधकत्वमित्यादिसर्वप्रकारैर्वैलक्षण्यात् पूजामार्गस्यासंतोषहेतुत्वाद्भक्तिमार्गीयसेवाप्रकटनं, सेव्य**चरणयोरंभोज**त्वोक्त्या सेवनेत्यंतसुखदत्वं ज्ञापितं, **उते**ति समुच्चये, तेन निजकृते इत्यत्र **निजाः** स्वीयास्तेषामपि कृते तत्प्रकारकसेवाकरणेन कृतार्थत्वाय, किंच **स्ववदनकमले करोती**तिकथनस्य वदनाधिष्ठातृत्वात्तद्भोजनेने तदधिष्ठातुरपि भोजनसिद्धिरिति **निजकृत** इत्युक्तं, **श्रीहुताशे**तिसंबोधनेने मार्गप्रकटनसामर्थ्यं द्योतितं, **मन्ये** इति स्वविश्वासो ज्ञापितः, विश्वासस्य बीजमाहुः **यस्मा**दिति, यस्मात्कारणादस्मिन् तत्प्रकटितमार्गे यः **स्थितः स्थितिस्तु** कायवाङ्मसां तदेकपरत्वं, तादृशो, यत् **किमपि** विविधं वस्तु **कथमपि** केनापि

---

[1] यः किमपीत्यपि भाति ।   [2] साक्षादुपयोगेनेत्यपि पाठः ।

प्रकारेणापि शास्त्रोक्तातिरिक्तप्रकारेणापि क्वापि कस्मिन्नपि देशे उपाहर्तुं समर्पितुमिच्छतीच्छां करोति तद् **गोपिकेशः स्ववदनकमले करोति, गोपिकेश** इतिपदादस्मिन्मार्गे तत्सहित एव सेव्यः, अतस्तत्सहित एव एव वदनकमले करोति, अद्धेतिपदात्तत्साक्षादंगीकरोति नतु मार्गांतरवदंगीकारे भावनामात्रं, **चारुहासे**तिपदा रुच्यांगीकारः सूचितः, अन्यथा हासो नोपपद्येत ॥ ४ ॥

'હે શ્રીહુતાશ ! હું માનું છું કે આપે પ્રકટ થઈને વ્રજપતિનાં ચરણકમલની સેવાનામના માર્ગનું જે પ્રાકટ્ય ભૂમિઉપર કર્યું તે (આપના) પોતાના અને પોતાના સેવકોના માટે કરેલું છે, કારણ કે આ (માર્ગ) માં રહેલો જે કાંઈ પણ જે કોઈ પણ પ્રકારે જે કોઈ પણ સ્થલે સમર્પણ કરવા ઇચ્છે છે તે સાક્ષાત્ ગોપીઓના ઈશ્વર સુંદર હાસ્યવાળાં પોતાનાં મુખકમલમાં મુકે છે. ૪.'

પ્રકટ થઇને આપે વ્રજપતિનાં ચરણકમલની સેવા નામના માર્ગનું પ્રાકટ્ય ભૂમિ ઉપર જે કર્યું તે પોતાના માટે કર્યું છે. પોતાના સંતોષ માટે (કર્યું છે) એવો અર્થ છે. જો કે લોકમાં પૂજા વિગેરે માર્ગો પ્રકટ હતા, છતાં પણ ભક્તિમાર્ગના સેવારુપ માર્ગનું જે પ્રકટ્ય કર્યું તે 'પોતાના માટે' પોતાના સંતોષ માટે (કરેલું છે), કારણ કે પૂજા વિગેરેમાં (આપના) પોતાના સંતોષરુપ ફલ ન હતું. તેનું કારણ કે, સેવામાં પુરુષોત્તમજ સેવા કરવા યોગ્ય છે, પૂજામાં વિભૂતિવાળું સ્વરુપ (પૂજા કરવા યોગ્ય) છે. સેવામાં ભક્તિ નિયામક છે, પૂજામાં વિધિ (નિયામક છે). પૂજામાં કાલ પણ નિયામક છે, સેવામાં કાલનો નિયમ નથી, કારણ કે (ભગવાન) ભક્તના મનોરથને અધીન છે. પૂજામાં નૈવેદ્યય વિગેરે ઉપચારો જેની પૂજા કરવામાં આવે તેને સંતોષ ઉત્પન્ન કરી અદૃષ્ટ પ્રાપ્ત કરાવે છે, (જ્યારે) સેવામાં તો સમર્પણ કરેલી વસ્તુઓનો સાક્ષાત્ ભોગ થતો હોવાથી (તે) સર્વ દુર્લભ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. વિગેરે સર્વ પ્રકારના ભેદને લીધે પૂજામાર્ગ સંતોષ કરાવતો ન હોવાથી (આપે)

ભક્તિમાર્ગની સેવા પ્રકટ કરી છે. જેમની સેવા કરવામાં આવે છે તેમના ચરણોને 'કમલ' કહ્યાં તેથી તે સેવા કરતાં અત્યંત સુખ આપનારાં હોવાનુ જણાવ્યું. 'उत' શબ્દ સરવાળાના અર્થમાં (યોજેલો છે). તેથી 'निजकृते' શબ્દમાં 'निजाः' પદથી પોતાના સેવકો (કહેલા છે). તેઓના માટે પણ તેવા પ્રકારની સેવા કરીને તેઓ કૃતાર્થ થાય તે માટે (પ્રકટ કરેલ છે). વળી 'પોતાનાં મુખકમલમાં મુકે છે' એમ કહ્યું, તેથી (આચાર્યશ્રી ભગવાનનાં) મુખના અધિષ્ઠાતા હોવાથી તેમણે કરેલાં ભોજનથી તે (તેમના મુખકમલ) ના અધિષ્ઠાતાનું પણ ભોજન થતું હોવાથી 'પોતાના માટે (કર્યો છે)' એમ કહેલું છે. 'હે શ્રીહુતાશ!' એ સંબોધનથી માર્ગ પ્રકટ કરવાની શક્તિ જણાવેલી છે. 'હું માનું છું' શબ્દથી પોતાનો (આ વિષયમાં) વિશ્વાસ જણાવેલો છે. 'કારણ કે.......' શબ્દથી વિશ્વાસનું કારણ કહેલું છે, જે કારણને લીધે 'આ એટલે તેઓશ્રીએ પ્રકટ કરેલા માર્ગમાં જે રહેલો (તે સમર્પણ કરવા ઇચ્છે તે પોતાનાં મુખકમલમાં મુકે છે). ('માર્ગમાં) રહેવું' એટલે કાયા વાણી અને મનની માત્ર તેમાં પ્રવૃત્તિ હોવી તે. તેવો (ભક્ત) જે કોઈ જાતજાતની વસ્તુ कथमपि કોઈ પણ પ્રકારથી પણ-શાસ્ત્રમાં કહેલા (પ્રકાર) થી જૂદા પ્રકારે પણ-क्वापि કોઈ પણ સ્થલમાં उपाहर्तुम् સમર્પણ કરવાની इच्छति ઇચ્છા કરેછે, તે (વસ્તુ) 'ગોપીઓના ઈશ્વર' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આ માર્ગમાં તે (ગોપી) ઓ સાથે નાની જ સેવા કરવાની છે તેથી તેઓ સાથેનાજ (ભગવાન) મુખકમલમાં મુકે છે. 'अद्धा' 'સાક્ષાત્' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેનો સાક્ષાત્ અંગીકાર કરે છે, પરંતુ બીજા માર્ગની પેઠે અંગીકારના વિષયમાં માત્ર ચિંતન કરતા નથી. 'સુંદર હાસ્ય વાળાં વિશેષણથી રુચિથી અંગીકાર (કરતા હોવાનું) સૂચવેલ છે. તેમ ન હોય, તો હાસ્ય (કરવાનું) ઘટે નહિ . ૪.'

''ગયા શ્લોકમાં 'हुताश' 'અગ્નિ' એવું (સંબોધન) કહ્યું, (અને) 'જે અગ્નિ છે તે આ રુદ્ર છે' વાક્ય પ્રમાણે રુદ્ર પણ અગ્નિ હોવાનું સંભવતું હોવાથી આચાર્યશ્રી પણ તે (રુદ્ર) રુપ અગ્નિ ભલે હો, પરંતુ તમે કહ્યું તેવા પ્રકારના નથી'' એવી શંકા દૂર કરવા તેમના ગુણોના ભેદથી (આચાર્યશ્રી)પોતે કહેલ અગ્નિસ્વરુપવાળા હોવાનું નીચેના શ્લોકમાં તર્કથી કહે છે (જણાવે છે) :-

उष्णत्वैकस्वभावोप्यतिशिशिरवचःपुंजपीयूषवृष्टी-
रार्तेष्वत्युग्रमोहासुरनृषु युगपत्तापमप्यत्र कुर्वन् ।
स्वस्मिनकृष्णास्यतां त्वं प्रकटयसि च नो भूतदेवत्वमेत-
द्यास्मादानंददं श्रीव्रजजननिचये नाशकं चासुराग्नेः ॥ ५ ॥

पूर्वश्लोके हुताशेतिकथना ''द्रुद्रो वा एष यदग्नि'' रिति रूद्रेप्यग्नित्वसंभवादाचार्याणामपि तद्रूपाग्निरूपत्वमस्तु नतु भवदुक्तारूपत्वमित्याशंकानिरासाय तद्धर्मवैधर्म्येण स्वोक्ताग्निरूपत्वमुपपत्त्या आहुः **उष्णत्वैकस्वभाव** इति, उष्णत्वरूपमादाय यद्रुद्रत्वमाशंकितं तदग्रे वक्ष्यमाणैर्भगवन्मुखाधिष्ठातृरूपाग्निधर्मैरत्यंतं विरोधान्न रूद्ररूपत्वमाचार्याणां रूद्रोष्णत्वस्यैतदुष्णत्वस्य च वैजात्यान्नोष्णत्वसाम्यमपि, अन्यानपि विरूद्धधर्मानाहुः; अत्यंतशिशिराणि तापहारकाणि यानि **वचांसि** तेषां **पुंजाः** समूहास्त एवार्तेषु जीवनहेतुत्वेन **पीयूषवृष्ट** यस्ताः तैरैव वचःपुंजैः **अत्यंतमुग्र** सांसारिको **मोहो** येष्वेतादृशाश्च ते **आसुरनरश्च** आसुरजीवास्तेषु **युगपदेव** एकस्मिन्नेव समये **ताप** मपि **कुर्वन्** तेन युगपदेव कार्यद्वयं कुर्वन् **स्वस्मिन् कृष्णास्यतां त्वं प्रकटयसि नो भूतदेवत्वं** नो रूद्रत्वमित्यर्थः, रूद्रस्यासुराणां तापनिवर्तकत्वमेव नतु तत्करणत्वं, तेषां

तस्यैवोपास्यत्वात्, उभयकार्यकरणे निदर्शनमाहुः **यस्मादिति**, यस्मात्कारणादेत**त्कृष्णास्यं व्रजजनानांनिचये** समूहे आर्तिहरणा**दानंददं** ''पीत्वा मुकुंदमुखसारघ'' मित्यनेन, **असुराग्नेर्दावाग्नेर्नाशकत्वं** ''तमग्निमपिबदिति'' वाक्यात् ॥ ५ ॥

માત્ર ઊષ્ણતાના સ્વભાવવાળા હોવા છતાં, દુઃખી (પુરુષો) પ્રતિ ઘણાં ઠંડા વચનના સમૂહરુપ અમૃતની વૃષ્ટિઓ અને તેજ સમયે ઘણા ભયંકર મોહવાળા આસુર પુરુષો પ્રતિ આ લોકમાં તાપ પણ કરતાં, આપ પોતાની અંદર શ્રીકૃષ્ણનાં કારણ કે આ (શ્રીકૃષ્ણનું મુખ) શ્રીવ્રજજનોના સમૂહને આનંદ આપનારૂં અને દાવાગ્નિનો નાશ કરનારૂ છે. ૫.

ઊષ્ણતાના ગુણથી જે રુદ્ર હોવાની શંકા કરી, તે રુદ્રપણું આચાર્યશ્રીમાં નથી, કારણકે તે આગળ કહેવામાં આવશે તે ભગવાનના મુખના અધિષ્ઠાતારુપ અગ્નિના ગુણોથી ઘણુંજ વિરુદ્ધ છે; અને રુદ્રની ઉષ્ણતા અને આ ઉષ્ણતામાં ભેદ હોવાથી ઉષ્ણપણામાં પણ સમાનતા નથી. બીજા પણ વિરુદ્ધ ધર્મો કહે છે. અત્યંત ઠંડા તાપને હરનારાં જે વચનો તેમના પુઞ્જાઃ સમૂહો, તેઓજ દુઃખીઓનાં જીવનનાં કારણરૂપ હોવાથી અમૃતની વૃષ્ટિઓ છે, તે (વૃષ્ટિઓ), - અને તેજ વચનના સમૂહોથી અત્યંત ભયાનક સંસારનો મોહ જેઓમાં છે, આવા અને તે આસુર પુરુષો એટલે આસુરી જીવો, તેઓમાં યુગપદેવ એક (તે) જ સમયે તાપ પણ કરતાં, તેનાંથી એકજ સમયે બે કાર્ય કરતાં આપ પોતાની અંદર શ્રીકૃષ્ણનાં મુખરુપપણું પ્રકટ કરો છો, નો ભૂતદેવત્વમ્ રુદ્રપણું (પ્રકટ કરતા) નથી એવો અર્થ છે. રુદ્ર આસુરોનો તાપ દૂરજ કરે છે, પરંતુ તે (તાપ) કરતા નથી, કારણ કે તેઓએ તે (રુદ્ર) જ ઉપાસના કરવા

યોગ્ય છે. બંને કાર્ય કરવામાં દૃષ્ટાંત શ્લોકનાં ચોથાં ચરણથી કહે છે. જે કારણથી (કારણ કે) આ શ્રીકૃષ્ણનું મુક વ્રજજનોના નિચયે સમૂહમાં દુઃખ દૂર કરીને-મુકુંદના મુખરુપ મધનું પાન કરીને' એ વચન પ્રમાણે આનંદ આપનારૂં છે, અને 'તે અગ્નિનું પાન કર્યું' એ વાક્ય પ્રમાણે असुराग्नेः દાવાગ્નિનો નાશ કરનારૂ છે. ૫.

અહિંથી હવે આચાર્યશ્રી શ્રીકૃષ્ણનું મુખરુપ હોઈ અલૌકિક કાર્યના કર્તા હોઈ અલૌકિક આનંદથી ભરપૂર છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં સિદ્ધ કરે છે :-

आम्नायोक्तं यदंभौभवनमनलतस्तच्च सत्यं विभो यत्
सर्गादौ भूतरूपादभवदनलतः पुष्करं भूतरूपम् ।
आनंदैकस्वरूपात्त्वदधिभु यदभूत्कृष्णसेवारसाब्धि-
श्चानंदैकस्वरूपस्तदखिलमुचितं हेतुसाम्यं हि कार्ये ॥ ६ ॥

अतःपरमाचार्याणां कृष्णास्यत्वेनालौकिककार्यकर्तृत्वेना-लौकिकानंदमयत्वं साधयंति **आम्नायोक्त**मिति, **आम्नाये** वेदे सर्गारंभे ''तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप'' इत्युत्पत्तिक्रमनिरूपणं भौतिकानामेव, यतः **सर्गादौ** भौतिका एवोत्पादिता इत्यग्नेस्तदुत्पन्नस्य जलस्यापि भौतिकत्वमेव, **पुष्करं** जलं, कार्यकारणयोरेकजातीयत्वनियमात्, तद्वदाचार्याणामपि अलौकिकानंदमयजलप्रादुर्भावहेतुत्वेनालौकिकानंदमयत्वज्ञापनायाहुः **आनंदैकस्वरूपा**दिति, केवलानंदस्वरूपात्त्वत्तः **अधिभु** भुवं अधिकृत्य यस्मात् **कृष्णस्य** सदानंदस्य **सेवा** रूपो यो **रसाब्धिः** परमानंदसमुद्रः **अभूत्** प्रादुर्भूतो जातः तेन कार्यकारणयोरेकजातीयत्वनियमात्तवाप्यानंदमयत्वमेवेति साम्यं हि कार्ये इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

હે શક્તિમાન ! અગ્નિમાંથી જલ ઉત્પન્ન થવાંનુ જે વેદમાં કહેલું છે તે સત્ય છે, કારણકે સૃષ્ટિના આરંભમાં મહાભૂતરુપ અગ્નિમાંથી મહાભૂતરુપ જલ ઉત્પન્ન થએલું. માત્ર આનંદસ્વરુપવાળા આપમાંથી માત્ર આનંદરુપ શ્રીકૃષ્ણની સેવાના રસનો સમુદ્ર ભુતલ ઉપર (પ્રકટ) થયો તે બધું યોગ્ય છે, કારણકે કાર્યમાં કારણની સમાનતા હોય છે. ૬.

आम्नाये વેદમાં સૃષ્ટિના આરંભમાં 'આ તે આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જલ...ઉત્પન્ન થયું' એમ મહાભૂતોનીજ ઉત્પત્તિનો અનુક્રમ જણાવેલો છે, કારણકે સૃષ્ટિના આરંભમાં મહાભૂતોજ ઉત્પન્ન કરેલા. તેથી અગ્નિ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જલ પણ મહાભૂતોજ છે. पुष्कर એટલે જલ, કારણકે કારણ અને કાર્ય એક જાતનાં હોય એવો નિયમ છે. તેની પેઠે આચાર્યશ્રી પણ અલૌકિક આનંદમય (સેવારસ) ના પ્રાકટ્યનાં મૂલ હોવાથી અલૌકિક આનંદમય છે એમ જણાવવા શ્લોકનું ત્રીજું ચરણ કહેલું છે. કારણકે માત્ર આનંદસ્વરુપવાળા આપમાંથી अधिमु ભૂમિને લક્ષમાં રાખીને (ભૂમિ ઉપર) कृष्णस्य સદાનંદની સેવારુપ જે रसाब्धिः પરમાનંદ (રસ) નો સમુદ્ર अमूत् પ્રકટ થયો, તેથી કાર્ય અને કારણ એક જાતનાં હોય એ નિયમને લીધે આપ પણ આનંદમયજ છો, એવા અભિપ્રાયથી 'કાર્યમાં (કારણની) સમાનતા હોય છે' એમ કહેલું છે. ૬.

હવે પછી બીજા ગુણથી પણ (આચાર્યશ્રીમાં) લૌકિક અગ્નિનો ગુણ નથી એમ જણાવી તે અલૌકિક અગ્નિરુપ હોવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

स्वामिन् श्रीवल्लभाग्ने क्षणमपि भवतः सन्निधाने कृपातः
प्राणप्रेष्ठव्रजाधीश्वरवदनदिदृक्षार्तितापो जनेषु ।
यत्प्रादुर्भावमाप्नोत्युचिततरमिदं यत्तु पश्चादपीत्थं
दृष्टेप्यस्मिन्मुखेंदौ प्रचुरतरमुदेत्येव तच्चित्रमेतत् ॥ ७ ॥

अतःपरं धर्मान्तरेणापि लौकिकाग्निधर्मनिराकरणेनालौकिकाग्नित्वमाहुः **स्वामिन्निति, हे श्रीवल्लभाग्ने स्वामिन् भवतः क्षणमपि सन्निधाने** भक्त्कृपातः **प्राणादपि प्रेष्ठो** यो **व्रजाधीश्वर**स्तस्य वदनस्य या **दिदृक्षा** दर्शनेच्छा तदंतरायेण या **आर्ति**सत्ज्जनितो यो **तापः जने**षु प्रादुर्भवति **तदिदमुचिततरं**, यथा लौकिकाग्नितापे इंधनस्य हेतुत्वं तथा त्वत्कृपाया इति तथोक्तं, लौकिकाग्नि**सन्निधाने**पि तापस्य दृष्टत्वादेतावत्साम्यमादायोक्त**मुचिततर**मिति, वक्ष्यमाणधर्माणां सर्वात्मना लौकिकाग्नावसंभवात्तेषु चित्रत्वमाहुः **यत्त्विति, तु** शब्दः पूर्वोक्तसर्वलौकिकाग्निधर्ममात्रनिराकरणार्थः, पश्चादसन्निघानेपि **पूर्वसन्निधानानुभवादित्थं** पूर्ववदेव ताप उदेत्येव, ततोप्यत्यंतानिर्वचनीयानुभवमाहुः **दृष्टेपीति**, सन्निधानव्यतिरेकेणापि दर्शनमात्रादपि **प्रचुरतरं** यथा स्यात् तथा तापोदयस्याश्चर्यत्वाच्चित्रत्वमुक्तं, **तत्** पूर्वोक्तमसन्निधानेपि तापप्राकट्यं, **एत** दर्शनिनापि तापप्राचुर्यं चित्रं, कृपात इति सर्वत्रानुषज्जते, यद्यपि मुखस्येंदुत्वोक्त्या तद्दर्शनस्य तापहारकत्वमायाति तथा**पींदावस्मिन्नि**तिपदोपादानादाचार्यमुखस्येतरेंदुवैलक्षण्यज्ञापनात्तस्य जलप्रकृतिकत्वात्तापहारकत्वमेवोचितमाचार्याणां तु भगवन्मुखाधिष्ठातृत्वेनालौकिकानंदमयाग्निरूपत्वात्तन्मुखस्यापि तादृशत्वात्तदर्शनमात्रादपि तादृगानंदरसात्मक तापजननस्याश्चर्यत्वाच्चित्र मित्युक्तं, **एव** कारेण तापोदयस्यावश्यकत्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

હે સ્વામિન્ ! હે શ્રીવલ્લભાગ્નિ ! (એક) ક્ષણ પણ આપની સમીપ

(રહેવાથી આપની) કૃપાથી મનુષ્યોમાં પ્રાણથી પણ અતિશય પ્રિય વ્રજાધીશ્વરનાં મુખનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી થતાં દુઃખનો તાપ જે પ્રકટ થાય છે એ ઘણું યોગ્ય છે, પરંતુ પાછળથી પણ આ મુખચંદ્રનાં દર્શન થયા પછી પણ આવી રીતે (તાપ) ઘણોજ અધિક ઉત્પન્ન થાય છે જ તે આ આશ્ચર્યકારક છે. ૭.

હે સ્વામિશ્રીવલ્લભાગ્નિ ! એક ક્ષણ પણ આપની સમીપ (રહેવાથી) આપની કૃપાથી પ્રાણથી પણ અતિશય પ્રિય જે વ્રજાધીશ્વર, તેમનાં મુખનાં દીદૃક્ષા દર્શન કરવાની જે ઇચ્છા, તેના અંતરાયથી (થતું) જે દુઃખ, તેનાથી ઉત્પન્ન થતો જે તાપ મનુષ્યોમાં પ્રકટ થાય છે, તે આ ઘણું યોગ્ય છે. જેમ લૌકિક અગ્નિનો તાપ થવામાં બળતણ કારણ છે, તેમ (આ તાપ) થવામાં આપની કૃપા (કારણ છે), તેથી એમ કહેલું છે. લૌકિક અગ્નિ સમીપ (રહેવાથી) પણ તાપ અનુભવાતો હોવાથી, એટલી સમાનતા લઇને 'ઘણું યોગ્ય છે' એમ કહેલું છે. જે ગુણો કહેવામાં આવવાના છે તે લૌકિક અગ્નિમાં સંપૂર્ણરીતે (જરાએ) હોવાનો સંભવ ન હોવાથી તે આશ્ચર્યકારક હોવાનું 'પરંતુ (પાછલથી પણ...)' વિગેરેથી કહે છે. 'તુ' 'પરંતુ' શબ્દ (આચાર્યશ્રીમાં) ઉપર કહેલા સર્વે લૌકિક અગ્નિના ગુણો નથી એમ જણાવવા યોજેલો છે. પાછલથી સમીપ (રહેવાનું) ન હોય ત્યારે પણ પહેલાં સમીપ (રહેલ) તેનાં અનુભવને લીધે આવી રીતે એટલે પહેલાંની પેઠેજ તાપ થાય છે જ. તેથી પણ ઘણોજ અધિક વર્ણન ન થઈ શકે તેવો (તાપનો) અનુભવ શ્લોકનાં ચોથાં ચરણમાં કહે છે. આપની સમીપ (રહ્યા) વિના પણ માત્ર દર્શનથી પણ જેમ ઘણું આંધિક્ય થાય તેમ તાપનો ઉદ્દ્ય થવો એ આશ્ચર્યકારક

હોવાથી, (તેને) આશ્ચર્યકારક કહેલું છે. 'તે' એટલે ઉપર કહેલ (આપની) સમીપ (રહ્યા) વિના પણ તાપનું પ્રકટ થવું. અને આ-(મુખચંદ્ર) ના દર્શનથી પણ ઘણો તાપ થવો એ આશ્ચર્યકારક છે. '(આપની કૃપાથી' શબ્દનો સર્વ સ્થલે સંબંધ છે. જો કે મુખને ચંદ્ર કહ્યું તેથી તેનું દર્શન તાપ દૂર કરનારૂં પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ 'આ (મુખ) ચંદ્રના' એવો (આ) શબ્દ યોજેલ હોવાથી આચાર્યશ્રીનાં મુખનો બીજા ચંદ્રથી ભેદ જણાવેલો હોવાથી, તે (ચંદ્ર) જલમાંથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તાપ દૂર કરે એજ યોગ્ય છે, પરંતુ આચાર્યશ્રી તો ભગવાનનાં મુખના અધિષ્ઠાતા હોવાથી, તેના માત્ર દર્શનથી પણ તેવો આનંદના રસરુપ તાપ ઉત્પન્ન થાય એ આશ્ચર્યકારક હોવાથી (તેને) આશ્ચર્યકારક કહેલું છે. 'एव' 'જ' શબ્દથી તાપનો ઉદ્દય થવાનું જરૂરી હોવાનું કહે છે. ૭.

આચાર્યશ્રી પૂર્ણ છતાં ભગવાનના મુખના અધિષ્ઠાતા અગ્નિના ગુણવાળા હોવાથી તેવા પ્રકારના છે એમ પાછલા શ્લોકોથી જણાવીને, હવે તેઓશ્રીના બીજા ગુણનું નિરુપણ કરીને, તેઓશ્રી પૂર્ણ હોવાનું પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલું છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :-

अज्ञानाद्यंधकारप्रशमनपटुताख्यापनाय त्रिलोक्या-
मग्नित्वं वर्णितं ते कविभिरपि सदा वस्तुतः कृष्ण एव ।
प्रादुर्भूतो भवानित्यनुभवनिगमाद्युक्तमानैरवेत्य
त्वां श्रीश्रीवल्लभेमे निखिलबुधजना गोकुलेशं भजन्ते ॥ ८॥

॥ इति श्रीविठ्ठलेश्वरविरचितं श्रीवल्लभाष्टकं संपूर्णम् ॥

पूर्वश्लोकैराचार्याणां पूर्णत्वेपि भगवन्मुखाधिष्ठात्रग्निधर्मवत्त्वेन तद्रूपं निरूप्येदानीमपि तद्धर्मांतरनिरूपणपूर्वकं प्रमाणसिद्धं पूर्णत्वमाहू:, **अज्ञाना** दिति, यथालौकिकाग्नेर्गृहांधकारनिवर्तकत्वं तथास्याग्नेरलौकिकत्वाद्विजातीयांधकारनिवर्तकत्वमाहुः, विजातीयांधकारान् गणयंति **अज्ञानाद्यंधकारे**ति, **अज्ञानमा** दिर्येषामितिव्युत्पत्त्या आदिपदेन कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादयस्त एवां**धकारा** भगवन्मार्गज्ञाने प्रतिबंधकास्तेषां **प्रशमने** दूरीकरणे या **पटुता** सामर्थ्यं तत्**ख्यापनाय**, तत्प्रसिद्धयै **कविभि**रपि पूर्णज्ञानिभिरपि **ते** तव **सदाग्नित्वं वर्णितं**, वस्तुतस्तु त्वत्स्वरूपविचारे क्रियमाणेलौकिकानंदमयत्वात् **कृष्ण एव** प्रादुर्भूतः, अत्र प्रमाणं **भ**वानिति, तथात्वेन ज्ञायमानत्वस्य हेतुत्वाय **तु**शब्दः पुनस्तथात्वनिश्चये प्रमाणांतराण्यप्याहुः, **अनुभवनिगमाद्युक्तमानै**रिति, तत्रानुभव उच्यते, क्षत्रियः कृष्णदास इति आचार्यसेवकः स्थितस्तत्कृतासाधारणसेवया प्रसन्नैराचार्यैस्त्वं त्वदभिमतं प्रार्थयेत्युक्तस्त्रयं प्रार्थितवान्, सर्वात्मना त्वन्मार्गीयसिद्धान्तज्ञानं ममास्त्वित्येकं स्वस्मिन्विद्यमानमौखर्यक्षमापनरूपं द्वितीयं, आचार्यशरणगमनात्पूर्वं वैष्णवमंत्रोपदेष्टृस्वगुरूगृहगमनप्रार्थनरूपं तृतीयं, आचार्यैः प्रातितत्रयमपि दत्तं आचार्यगमनात्पूर्वमेकदा स्वगुरूगृहे स गतवान्, तं नमस्कृत्योपविष्टं गुरूः पृष्टवान् 'मां विहाय कथं त्वयान्यो गुरूः कृत' इत्युक्तः स उत्तरं दत्तवान्, मद्गुरूस्त्वमेव गुरूप्रसादस्य भगवत्प्रापकत्वात्त्वत्प्रसादान्मम पुरूषोत्तमप्राप्तिर्जातेत्याचार्याः पुरूषोत्तमा एव न गुरवः, पुनस्तद्गुरूणोक्तं 'ते पुरूषोत्तमा इति त्वदुक्ते किं प्रमाणं ?' इत्युक्तः कृष्णदासो ज्वलदग्निमंजलिना गृहीत्वेदमुक्तवान् 'यदि ते पुरुषोत्तमास्तदा मामग्निर्न ज्वालयिष्यति नो चेज्ज्वालयिष्यती' त्युक्त्वा मुहूर्तमात्रं तथा स्थितवान्, तदा गुरूस्तदुक्तोर्थे सत्यत्वं ज्ञात्वा तद्गृहीतमग्निं भीतः सं स्थानस्थितं कारितवान्,

इत्यनुभवरूपमेकं प्रमाणं, निगमे पुरूषोत्तमस्यैव ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्तस्यानंदमयत्वनिरूपणादत्रापि तथात्वात्स एवात्रापि प्रमाणं, आदिपदेन तत्स्वरूपानुभवकर्तॄणां भक्तानामंतःकरणानि प्रमाणत्वेनोक्तानि, तैः प्रमाणैरवेत्य सम्यग्ज्ञात्वा **बुधजना**ः पूर्वोक्तज्ञानपूर्णभूत्वा **गोकुलेशमेव त्वां भजंते**, वारद्वयं श्रीपदप्रयोगात् श्रियः परमानंदशक्तिभेदेन द्विरूपत्वात्तदुभयवल्लभत्वोक्त्या त्वयि पुरूषोत्तमत्वं ज्ञापितम् ॥ ८ ॥

पितृपादाब्जकृपया विवृतं वल्लभाष्टकम् ।
क्षमयंतु सदाचार्या भृत्ये श्रीवल्लभे मयि ॥ १ ॥
इति श्रीपितृपादाब्जपरागारक्तचेतसा ।
श्रीवल्लभेन विवृतमखिलं वल्लभाष्टकम् ॥ २ ॥
श्रीमदाचार्यरूपं श्रीविठ्ठलेशोदिताष्टकम् ।
श्रीवल्लभोज्ज्वलं भक्ता मज्जन्त्वस्मिन् त्रिसंगमे[1] ॥ ३ ॥
इति श्रीमत्प्रभुचरणैकशरणश्रीश्रीवल्लभविरचितं
श्रीवल्लभाष्टकविवरणं संपूर्णम् ।

ત્રણ લોકમાં અજ્ઞાન વિગેરે અંધકારોનો નાશ કરવાની શક્તિ પ્રસિદ્ધ કરવા કવિઓએ પણ આપનાં અગ્નિપણાંનું સદા વર્ણન કરેલું છે. વાસ્તવિક રીતે અનુભવ વેદ વિગેરેમાં કહેલાં પ્રમાણોથી આપ શ્રીકૃષ્ણજ પ્રકટ થએલા છો એમ જાણીને, હે શ્રીવલ્લભ ! આ સર્વ જ્ઞાની મનુષ્યો આપ શ્રીગોકુલેશને ભજે છે. ૮.

---

[1] असार्वत्रिकमिदं पद्यम् ॥

જેમ લૌકિક અગ્નિ ઘરના અંધકારનો નાશ કરનારો છે, તેમ આ અગ્નિ અલૌકિક હોવાથી જૂદી જાતના અંધકારનો નાશ કરનાર હોવાનું કહે છે. 'અજ્ઞાન વિગેરે અંધકારોનો' શબ્દથી જૂદી જાતના અંધકારો ગણાવે છે. અજ્ઞાન છે આદિ (મૂલ) જેનું, એવી વ્યુત્પત્તિથી 'આદિ' શબ્દથી કામ ક્રોધ લોભ મોહ મદ ઈર્ષ્યા વિગેરે (જણાવેલા છે) તે અંધકારોજ ભગવન્માર્ગમાં વિઘ્ન કરનારા છે. તેઓનો પ્રશમને નાશ કરવાની જે પટુતા શક્તિ, 'तत्व्यापनाय' તે પ્રસિદ્ધ કરવા 'કવિઓએ પણ' એટલે પૂર્ણ જ્ઞાનવાળાઓએ પણ તે આપનાં અગ્નિપણાંનું સદા વર્ણન કરેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આપનાં સ્વરુપનો વિચાર કરતાં, (આપ) અલૌકિક આનંદથી ભરપૂર હોઈ શ્રીકૃષ્ણજ પ્રકટ થએલા છો. 'આપ' શબ્દથી આ વિષયનું પ્રમાણ (કહેલું છે). (આપ) તેવા હોવાનું જાણતા હોવાનું કારણ જણાવવા 'तु' [1]શબ્દ યોજેલો છે. 'અનુભવ વેદ વિગેરેમાં કહેલાં પ્રમાણોથી' શબ્દથી ફરી તેવો નિશ્ચય થવાનાં બીજા પ્રમાણો કહેલાં છે. તે પૈકી અનુભવ કહેવામાં આવે છે. કૃષ્ણદાસ ક્ષત્રિય નામનો આચાર્યશ્રીનો સેવક હતો. તેણે કરેલી અસાધારણ સેવાથી પ્રસન્ન થએલા આચાર્યશ્રીએ 'તું તારૂ ઇચ્છેલું માગ' એમ કહેતાં, તેણે (૧) મને સંપૂર્ણરીતે આપના માર્ગના સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન થાઓ એ એક (૨) પોતાની અંદર રહેલ મુખરતાની ક્ષમા કરવારુપ બીજો (અને) (૩) આચાર્યશ્રીને શરણ આવ્યા પહેલાં વૈષ્ણવમંત્રનો ઉપદેશ આપનાર પોતાના ગુરુને ઘેર જવાની પ્રાર્થનારુપ ત્રીજો, એવા ત્રણ (વર) માગ્યા, આચાર્યશ્રીએ (તેણે) માગેલા

---

૧. શ્લોકમાં 'तु' શબ્દથી. ઉપર વિવૃત્તિમાં વાસ્તવિક રીતે 'તો' એમ 'तु' શબ્દ છે.

ત્રણે (વર) આપ્યા. આચાર્યશ્રી પાસે જતાં પહેલાં એક સમયે તે પોતાના (જૂના) ગુરુના ઘેર ગયો. નમસ્કાર કરીને બેઠેલા તેને ગુરુએ પૂછ્યું કે 'મને તજી તે શા માટે બીજો ગુરુ કર્યો ?' એમ પૂછાએલા તેણે ઉત્તર આપ્યો કે 'મારા ગુરુ તો આપજ છો. ગુરુની કૃપા ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનારી હોવાથી, આપની કૃપાથી મને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થએલી હોવાથી આચાર્યશ્રી પુરુષોત્તમજ છે, ગુરુ નથી,' વળી તેના ગુરુએ કહ્યું કે 'તે પુરુષોત્તમજ છે એવાં તારાં વચનનું પ્રમાણ શું ?' એમ કહેતા કૃષ્ણદાસે સળગતો અગ્નિ ખોબામાં લઈ આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. 'જો તે (આચાર્યશ્રી) પુરુષોત્તમ હોય, તો અગ્નિ મને બાળશે નહિ. ન હોય તો બાળશે' એમ કહીને એક મુહૂર્ત સુધી તેમ ઉભો રહ્યો. ત્યારે ગુરુએ તેણે કહેલ વૃત્તાંત સાચો જાણી ભય પામી તેણે ધારણ કરેલા અગ્નિને તેના સ્થાનમાં મૂકાવ્યો. આવું અનુભવરુપ એક પ્રમાણ (કહ્યું). વેદમાં 'બ્રહ્મ' શબ્દથી પુરુષોત્તમજ કહેલા હોવાથી, (અને) તે આનંદમય હોવાનું કહેલ હોવાથી, (અને) આ (આચાર્યશ્રી) પણ તેવા હોવાથી, (વેદ) જ આ (આચાર્યશ્રીના) વિષે પણ પ્રમાણ છે. 'વિગેરે' શબ્દથી તેઓશ્રીનાં સ્વરુપનોઅનુભવ કરનાર ભક્તોનાં અંતઃકરણો પ્રમાણ હોવાનું કહેલ છે. તે પ્રમાણોથી અવેત્ય સારી રીતે જાણીને જ્ઞાની પુરુષો ઉપર કહેલાં જ્ઞાનથી સંતોષ પ્રાપ્ત કરીને આપ શ્રીગોકુલેશનુંજ ભજન કરે છે. (શ્રીશ્રી. એમ) 'શ્રી' શબ્દ બેવાર યોજેલો હોવાથી, શ્રી પરમાનંદ અને શક્તિના ભેદથી બે પ્રકારની હોવાથી તે બંનેના (આપ) વહાલા હોવાનું કહેલ હોવાથી, આપ પુરુષોત્તમ છો એમ જણાવેલું છે. ૮.

પિતાનાં ચરણકમલની કૃપાથી શ્રીવલ્લભાષ્ટકનું (મેં) વિવરણ કર્યું

છે. હું સેવક શ્રીવલ્લભને આચાર્યશ્રી સદા ક્ષમા કરો. ૧.

એ રીતે પિતાશ્રીના ચરણકમલની રજથી રંગાએલા ચિત્તવાળા શ્રીવલ્લભે આખા શ્રીવલ્લભાષ્ટકનું વિવરણ કર્યું છે. ૨.

(૧) શ્રીમદાચાર્યશ્રીનું સ્વરુપ જેમાં છે તેવું (૨) શ્રીવિટ્ઠલેશે કહેલું અષ્ટક (૩) શ્રીવલ્લભે પ્રકાશિત કરેલું છે. આ ત્રણના સંગમમાં ભક્તો ડૂબકી મારશે. ૩.

ઇતિશ્રીમત્પ્રભુચરણજ જેમનું શરણ છે તેવા શ્રીશ્રીવલ્લભે રચેલું શ્રીવલ્લભાષ્ટકનું વિવરણ સમાપ્ત.

(૧) આ ત્રીજો શ્લોક બધી પ્રતોમાં નથી.

॥ श्रीवाक्पतये नमः ॥

श्रीगोकुलेशकृतश्रीवल्लभाष्टकविवरणोपरि
श्रीपुरुषोत्तमविरचिता

श्रीवल्लभाष्टकविवृतिः

* * *

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जरजांस्यहम् ।
तदष्टकीयविवृतेर्भावं वच्मि कृपाबलात् ॥ १ ॥

तत्र पूर्वमुपोद्घाततयेदमुच्यते, सर्वश्रुतिशिरस्य परब्रह्मण एव परमतत्त्वं सच्चिदानन्दरूपेण वैयासदर्शनसिद्धं, तच्च नानाप्रस्थानैर्निर्विशेषसविशेषभेदेन प्रकृतिसंबंधशून्यतद्युक्तत्वाभ्यां विष्णुशिवादिरूपेण च बहुधा विचारितं, यत्र पुनर्विष्णुरूपं विचारितं तत्रापि श्रुतिपुराणादिभिः, पुरुषोत्तमत्वेन निर्णीतं नतु सच्चिदानन्दरूपाकृष्णाकारतया, तथा फलविचारेपि स्वस्वरूपावस्थानपुरुषोत्तमप्राप्तिशिवप्राप्त्यादिरूपेण फलं विचारितं नतु ''ब्रह्मविदाप्नोतिपर'' मिति ब्रह्मणो विवरणर्गुत्तरार्धोक्तब्रह्मसहभावकसप्रधानकसर्वकामभोगात्मकपरप्राप्तिरूपेण, काम्यन्त इति कामाः सत्यसंकल्पत्वादयः कल्याणगुणा ब्रह्मणा सह तानश्नुते, दहरविद्यायां ''तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्य'' मितिवद् गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्दः, वेदनमुपासनं, फलोपासनयोः प्रकारैक्यं ''यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती'' तिविवरणात्, व्यासचरणैस्तु वेदव्यासं कतिचित्पुराणानि कृत्वा वेदार्थप्रकाशकभारतजिज्ञासासूत्रकरणोत्तरमप्यपरितुष्यद्भिर्नारदोपदेशेन समाधावनुभूय भक्त्युत्पादक-

---

१ 'सैषाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्यामन् ''यदक्षरे परमे प्रजा''इत्युक्त्वाथ ''सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'' ति

संहितारूपं श्रीभागवतं प्रकटीकृत्य शुकं पाठयित्वा परितुष्टं, श्रीभागवते च ''कृष्णस्तु भगवान् स्वय'' मितिसूतोक्तिमुखेन प्रतिज्ञाय दशमैकादशयोस्तत्रैव रूपे परब्रह्मत्वं बोधितं, एकादशे चोद्धवोद्देश्यकभगवदुपदेशमुखेन ''अथैतत् परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनंदन सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखे'' त्यादि ''तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनां प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभय'' मित्यंतवाक्यसिद्धव्रजभक्तरीतिकसर्वात्मभावस्य साधनत्वं तल्लभ्यफलस्यैव फलत्वं च बोधितं, तेन व्यासचरणानामप्ययमेवाशयः, सोयं यदि कैश्चिदपि ज्ञातः स्यात् प्रकटित एव स्यात् तदप्राकट्ये ''असाधनं साधनं करोती'' त्यादिरूपो भगवदनुभावोप्रकटित एवेति तदर्थं पूर्वोक्तरूपो भगवान् स्वानुभावप्रकटनार्थमाज्ञापूर्वकं तत्राप्यनधिकारिणामुक्तफलस्यालौकिकधर्मसंकीर्णतया दुर्लभत्वाय श्रीमदाचार्यान् प्रकटयामास, तदिदं मन्दमध्यमादीनामसत्संगादिदोषेणागोचरमिति तेषामेव भवति संदेहः, अंतर्यामिब्राह्मणे ''यस्यात्मा शरीर'' मित्यनेन जीवात्ममात्रस्य भगवच्छरीरत्वे श्रावितेप्येकादशे श्रीमदुद्धवै ''योन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ती'' त्यनेनाचार्यचैत्यस्य वपुः स्पष्टमुक्तं, श्वेताश्वतरोपनिषदि च ''यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन''. इतिमंत्रेण देवगुरुभक्त्योः साम्यं श्रावितं, तेन जीवमात्रे परस्य भोक्तृरूपेण स्थिति ''राचार्यचैत्ये'' तु ''तनुभृदंतर्बहिरशुभं विधुन्व'' त्सामर्थ्यपूर्वकमिति, वं सुखं पुष्णातीति वपुरित्याचार्यचैत्यस्य वपुः स्पष्टं, अतः श्रीमदाचार्येष्व-प्याचार्यान्तरदेवावेशरूपा भगवत्स्थितिरूत ''यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यै दैंहिष्वसंगतै'' रितिदशमस्थनलकूबरवाक्यादुक्तमार्गप्रकटनवीर्यलिंगेनावतारत्वं ? यद्यवतारत्वं तदापि किं शेषासन्यादिरूपरामा-

---

१. भावनादित्यपि पाठ : ।

२. तथापदं क्वचन नास्ति ।

नुजमध्वाचार्यादितुल्यत्वमुत कश्चिद्विशेष इति ? तस्यैतस्यानपाकरणें ''संशयात्मा विनश्यती'' तिवाक्यादुत्कृष्टगुरूभक्त्यभावाच्च श्रीमदाचार्योक्तार्थाप्रकाशनेन तेषां कृतार्थता न स्यादिति श्रीमदाचार्यस्वरूपयथात्म्यपरिचायनेन तमपाकर्तुं **श्रीमत्प्रभुचरणाः श्रीवल्लुभाष्टकं** चक्रुः,तदपि व्याख्यानमंतरेण न सुबोधमिति **श्रीगोकुलनाथा**स्तद्विवरीतुं प्रतिजानते **यत्पादरजसे**त्यादिद्वाभ्यां, आद्य श्लोकमवतारयितुं संदेहबीजं वदन्त आहुः **नन्वित्यादि**, **धर्माणा**मिति अनुभूयमानानुभावानां कर्मणां, **तदीयाना**मिति उत्तमसेवकानां, **तादृशस्ये**ति अलौकिकस्वरूपधर्मकस्य, जन्मादीनामिति आादिपदेर्नेन्द्रियांतःकरणधर्माणां ग्रहणं, **तदीयाना**मिति मंदमध्यमानां, संदेहइति व्याख्यातरूपः, तदीयानामिति श्रीमदाचार्यस्वरूपधर्माणां, **जन्माभावार्थ**मिति जन्माभावज्ञापनार्थं शेषमुत्तानं, व्याख्यानग्रंथे **उच्यत** इति इतरस्योच्यते, **श्रीनिवासा**दिति, तथा च श्रीनिवासकृतशोभाया इतरत्राभावादितिभावः, **आर्द्रीकरण**त्वमिति नन्द्यादित्वाल्लुयुः, **इतीपी**ति भगवदधिपतिकत्वादित्यर्थः, **धर्मानिरूपिता** इति स्वरूपभूताः कार्यभूताश्च मूलधर्मा इत्यर्थः, तेन मूलस्वरूपादभेदोत्र बोधनार्थं प्रतिज्ञात इति ज्ञापितं, **असंभावितत्वा**दिति ब्रह्मादिप्रार्थनवदत्र प्रार्थनादेरभावेन तथात्वादित्यर्थः, तथापीत्यादि तथाचेच्छैवात्र हेतुरिति नासंभावितत्वमित्यर्थः तेनमूले स्वस्येच्छयेत्यनुक्त्वा **तस्याज्ञये**त्यादिकथनात् श्रीकृष्णावतार इवात्रापि मूलरूपत्वावतारत्वाभ्यां प्राकट्यं गुप्ततयाभिंप्रेतमित्याज्ञाहेतुसूचनार्था द्वितीया प्रतिज्ञेति बोधितं, **तद्भावाना**मिति लीलास्थभक्तभावानां, **तेने**ति आज्ञायाः सप्रयोजनकत्वेन, आसुरमोहनार्थं प्राकृतानुकृतेरावश्यकत्वेन, भूमौ योसौ मनुष्याकृतिरितिवक्तव्ये यत्सत्पदमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः **प्रादु**रित्यादि, **प्रादुर्भावहेतु**रिति जीवोद्धारे तत्स्वभावपरावर्तनश्रमबाहुल्यं सोढ्वाप्येवमतिकरूणत्वं प्रादुर्भावहेतुरित्यर्थः, तेनाज्ञाया एतेभ्य एव दाने बीजसूचनरूपा तृतीया प्रतिज्ञेति सूचितं, प्रपदनकर्मनिरूपणेनावताररूपनिश्चायनार्था

चतुर्थी प्रतिज्ञेत्याशयेनाहुः **यच्छब्दस्येत्यादि** **शरणागते**रिति श्वेताश्वेतरोक्तगुरुभक्तिज्ञापकशरणागतेः, तथाच तदर्थमेवात्र प्रपदनकर्मत्वेनोक्तिरितिभावः, **असंभवादिति** विवक्षितकार्यकर्तृत्वासंभवात् ॥ १ ॥

एवं प्रतिज्ञावाक्यार्थं व्याख्याय हेतुवाक्यानि व्याख्यास्यंतः पूर्वोक्तसंदेहस्थामाचार्यान्तरसामान्यकोटिं तर्कैर्वरियितुमापाद्यनिरूपणमुखेन विवक्षितानुभावप्रकटनसामर्थ्यरूपमाज्ञाहेतुं सूचयंतो द्वितीयां प्रतिज्ञां हेतुभिः साधयंतीत्याशयेनाहुः एवमित्यादि, मूले **आविर्भूयादिति**संभावनार्थे लिङ्, आर्धधातुकत्वाभावेपि तर्कस्यानिष्टप्रसंजनरूपत्वेनाभावमुखेनेष्टसाधकत्वादापादकापाद्याभावरूपयोराचार्याविर्भावदैवसृष्टिवैयर्थ्याभावयोरिष्टत्वेनोत्कंठयाशास्यत्वादाशीर्लिङ्प्रयोगः, **अधिधरणितलमिति** विभक्त्यर्थेनाव्ययीभावः, तदेवोक्तमधिकृत्येत्यनेन, **स्वाधिकरण** इति भगवतीत्यर्थः, **मर्यादापुष्टिमेदे**नेति मंदमध्यमानामक्षरसायुज्योत्तरं भगवदिच्छया लीलासंबंधस्या "क्षरधियांत्ववरोध" इतिसूत्रे निर्णीतत्वात् सोपि मोक्षोत्र कार्यत्वेनोक्तः, **वेदमूलत्वा**दिति वेदमूलतया प्रसिद्धत्वात् कल्पने बीजं वदंतीत्याहुः मतेत्यादि, **मतेत्यादि, मायावाद न्यायमीसांमादीनीति** "अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः त्याज्यः श्रुतिविरूद्धोंशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः जैमिनीये च वैयासे न विरोधोस्ति कश्चने" तिपराशरीयपुराणवाक्ये न्यायादिषु विरोधस्य जैमिनीयवैयासयोस्तदभावस्योक्तत्वेपि प्रस्थानभेदैस्तदर्थस्य व्याकुलीकरणान्मोहकत्वेनासन्मार्गत्वमित्यर्थः, विरोधं दर्शयितुं वैदिकार्थं पूर्वमाहुः तद्यथेत्यादि, अत्र "ब्रह्मविदाप्नोति पर" मित्यनेन पुष्टिमार्गीयो मोक्ष उक्तः, द्वितीयया मुख्यगौणभेदेन मर्यादामार्गीय उक्तः, सलोकतापदं साष्टर्याद्युपलक्षकं, "ब्रह्मणः सायुज्यं सार्ष्टि समानलोकतामाप्नोती" तिश्रुत्यन्तरात्, श्रुत्यर्थनिश्चायनायाहुः गीतायामित्यादि, श्रुतिविरोधं प्रकटयन्ति मायावादिभिरित्यादि, कल्पितेति अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति मोक्षश्चाविद्यानाश इत्यंगीकारात् तथेत्यर्थः, वेदेति चः पुराणसमुच्चयार्थः,

तन्मतमपीत्यपिना साधनांशेपि 'तमेव विदित्वे'त्यादिश्रुतीनां विरोधः सूच्यते, यागसाधनेत्यादि यागसाधनानि प्रयाजास्तत्साध्यो यः स्वर्गलोकः 'सुवर्गाय वा एतानि लोकानि हूयन्त' इतिश्रुत्युक्तस्तस्य मुक्तित्वकथनात्तत्सामान्येन वाक्यशेषोक्तसुखेप्यसुरोपघाताभावमाकल्पस्थायित्वं चादाय लोकपरतास्थापनात्तत्रात्मसुखपक्षेपि जैवानन्दस्य परिच्छिन्नत्वात् ''यं यं कामं कामयते सोस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठती'' त्यादिश्रु त्यन्तरे आत्मानममृतादिलिंगैर्ब्रह्मेति निगमयित्वा ''एवंवित् स्वर्ग लोकमेति'' त्युपसंहारेणोक्तश्रुतावप्यभिलाषादिलिंगैर्ब्रह्मानन्दानुभवस्यैव स्वःपदवाच्यत्वात्स्वर्गलोके चकाराज्जीवात्मसुखे चैतल्लक्षणाभावात्तथेत्यर्थः, एतेन 'निःसंबंधो निरानन्दो मोक्ष' इत्यपि संगृहीतं ज्ञेयं, ध्वांतत्वमिति मार्गाणां ध्वांतत्वं, शेषं स्फुटार्थं अत्र मायावादमात्रग्रहणाद्रामानुजमध्वप्रस्थानयोः संग्राह्यैकदेशत्वं वैष्णवत्वं ज्ञेयं, तत्र साधनं भक्तिमार्गीयो भाव इति घोषाधीशपदमिति च, अत्रेदं हृदयं, पूर्वतन्त्रेग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमेषु स्नर्गस्य फलत्वे कथिते कर्मस्वल्पत्वबाहुल्याभ्यां भाट्टादिभिः स्वर्गे वैजात्यमंगीक्रियते पुराणादिष्वपि कर्मभेदेन नाना स्वर्गाः प्रदर्श्यन्ते उत्तरतन्त्रेपि ''यथाक्रतुरस्मिल्लोके पुरुषो भवति तथैव प्रेत्यापि भवती'' तिछांदोगश्रुतिसिद्धे तत्क्रतुन्यायेन साधनफलयोः प्रकारैक्यं निश्चाय्यते, तेन साधनवैजात्ये फलवैजात्यमविवादं, तथा ''जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुरीयातीतो गोपाल ओम् तत्सद्भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमोनम'' इति गोपालोत्तरतापनीये विश्वाद्याधिदैविकसहितजाग्रदाद्यतीतत्वश्रावणेनावतारेष्वपि कृष्णावतारस्य श्रेष्ठत्वश्रावणेन गांधर्वीदुर्वाससोः संवादसंदर्भेण च तस्मिन्नेव तदाकारके परत्वं विश्राम्यते, गीतास्वप्य ''हं सर्वस्य प्रभव'' इत्यादिसंदर्भेण ''मन्मना भवे'' ति ''सर्वधर्मानि'' तिसर्वगुह्यतमोपदेशमुखेन च श्रुत्युक्तं परत्वं स्वस्मिन्नेव निश्चाय्यते, तेन तत्र परत्वमप्यविवादं, तथा साधनविचारेपि 'अहं सर्वस्ये' तिपद्ये पूर्वार्धेन स्वमाहात्म्यमुक्त्वोत्तरार्धे भावपूर्वकभजनमेवोक्तं, भावश्च रतिरेव, 'रतिर्देवादिविषयो भाव' इत्यादिवाक्यात् सापि

धर्मान्तरमेव नतु ज्ञानं, एकादशे ''अथैतत् परमं गुह्यं शृण्वतः'' ''सुगोप्यमपि वक्ष्यामि'' ति प्रतिज्ञाय योगादिसाधनासाध्यत्वनिरूपणपूर्वकं 'केवेलेन हि भावेन गोप्यो गाव' इत्यादिना भावेन गोपीगोखगमृगादिनागांतानां स्वप्राप्तिमुक्त्वा 'भावेपि मुख्यं भावं निष्क्रष्टुं 'रामेण सार्धं' मित्यादिसंदर्भेण ''मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोबलाः ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगाच्छतसहस्त्रश'' इतिसंगस्यैवोक्तत्वेन चित्तासक्तेरेव सूचितत्वात्, नापीच्छा प्रीणाम्यनुरज्यामि नेच्छामीत्यनुभवेनैव ततो भेदाध्यवसायात्, एवं सति तादृशभावरूपसाधनेन या परप्राप्तिः सा तत्क्रतुन्यायेनोक्तरूपैव सिध्यति, इयं च लक्ष्म्या अपि सुदुर्लभा ''नाय श्रियोंग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरूचां कुतोन्याः रासोत्सवेस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद् व्रजवल्लवीना'' मिति श्रीमदुद्धवस्य ''न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवा'' निति भगवता स्तुतस्य वाक्या ''दासामहो चरणरेणुजुषामहं स्या'' मितितच्चरणरेणुप्रार्थनाच्च, तेन फलसाधनयोरुत्कर्षस्यात्रैव विश्रान्तिः, तदिदं श्रीमदाचार्यचरणैरेव प्रकटितमिति रामानुजाचार्यमध्वाचार्यादिभिर्मायावादं निराकृत्य भगवत्सायुज्यलक्ष्मीसायुज्यादिरूपमोक्षस्य स्थापनेपि ''सोश्नुत'' इतिश्रावितस्य फलस्यानन्दमयाधिकरणस्वतन्त्रवर्णकोक्तरीत्या घोषाधीशप्राप्तिरूपत्वेनाविवेचनात् लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणोक्तरीत्या सर्वात्मभावरूपसाधनस्याविवेचनाच्च तन्मते नैतत्प्राप्तिरिति नाचार्यचरणाविर्भावस्य गतार्थत्वमितिभावः **वैश्वानरत्वे**नेति, 'विश्वान्नरान्नयती' तियास्कोवतनिरूक्त्या सर्वजननयनसामर्थ्यबोधनेनेत्यर्थः, एवं चात्र **घोषाधीशवैश्वानरपदाभ्यां** यथायथ'मसाधनं साधनं करोती' त्यादिरूपानुभावप्रकटनाभिप्रायरूपो भगवन्निष्ठः सामर्थ्यरूप आाचर्यरूपनिष्ठश्चाज्ञाहेतुरत्र समर्थ्यत इति सूचितं, अत्र सिद्धस्तर्क एवं प्रयोक्तव्यः, यदि विवक्षितानुभावप्रकटनाय भवानाविर्भूतो न स्यात् दैवानां रसात्मकपरप्राप्तिरिदानीं न स्यात्, यदि नेदानीं स्यात् पुष्टिजीववदैवानामिदानीं सृष्टिर्व्यर्था स्यात्, यदि तथा न स्यात् नेदानीं स्यात्, यदि न सा स्यात्

‘‘अभयं सत्त्वसंशुद्धि’’ रित्युक्तलक्षणका घोषाधीशकथारूचयो न दृश्येरन्निति, यद्येतत्सामर्थ्यमन्यत्र स्यान्न युष्मान् प्रकटयेत्, यतो नैवमतो नैवमिति च, एवं तर्कनिरूपणेनात्रानुमानमप्यभिसंहितं, तत्प्रयोगस्तु श्रीमदाचार्यप्रादुर्मावः भगवदभिसंहितावश्यककार्यजनकः भगवदाज्ञप्तत्वात् श्रुत्यादिप्रादुर्भाववत् भगवदाज्ञप्तः भूतनाथोक्तमार्गध्वाँतांधनिवारकत्वात् व्यासाविर्भाववदात, एवं प्रादुर्भावावश्यकत्वसमर्थननतर तुल्यत्वातिशययोनिवारणादाद्यकोटिं निवार्यावतारत्वं समर्थितम् ॥२॥

ननु निवृत्ते ध्वांते आंध्यनिवृत्तेर्दृष्टत्वादुक्तध्वांतस्य रामानुजाचार्यादिभिर्निवारणे कृतेपि सामर्थ्यस्य सिद्धत्वादुक्तहेतोराचार्यान्तरसाधारणत्वेन तेषामाज्ञप्तत्वसिद्धौ उक्तप्रयोजनस्यापि सिद्धिरित्याशंक्य साधारणत्वनिवारणायाचार्येषु वक्ष्यमाणप्रमाणैः परिचायनीयमग्नित्वं सिद्धवन्निरूपयन्तोन्यत्रासामर्थ्यं वदन्तीत्याशयेनाहुः ननु सन्मार्गेत्यादि, **अलौकिकाग्ने**रित्यादि ‘‘मुखमस्य विनिर्भिन्नं लोकपालोनलोविशत् वाचा स्वांशेन येनासौ वक्तव्यं प्रतिपद्यत’’ इत्यादिवाक्यैर्वाचोग्न्यंशत्वेनाग्नेरंशित्वाद्वागीशत्वं सिद्धं तच्च वागीशत्वं समानन्यायेनाधिदैविकत्वेपि तुल्यं ‘‘तेजोमयी वागि’’ तिश्रुतेश्च, तथा उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः श्रृण्वन्न श्रृणोत्येनां उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा’’ ‘‘इति श्रुत्यन्तरदृष्टान्तमुखेन पत्यौ स्वाशयं जाया प्रकटयतीतिकथनासिद्धे वाक्पतित्वं एतेषामेव श्रुत्यर्थज्ञानादेतेषामेवैतदर्थमाज्ञप्तमित्यर्थः, श्रुतौ त्वशब्दोन्यार्थकः, अतः कस्मैचिदेवाभिप्रायं वाग्बोधयतीति सिध्यति तत औचित्यात्स्वपत्युरग्र एव सर्वे बोधयति, तेनाचार्याः भगवदभिप्रेतानुभाव-प्रकटीकरणसमर्थाः भगवदाज्ञारूपश्रुतिभावज्ञानसमर्थत्वात्, तदेवं व्यासवद्यन्नैवं तन्नैवं शेषादिवदितिपूर्वोक्तसामर्थ्योपपादकानुमानांतरेण साधारण्यनिवृत्तेर्भगवदाज्ञप्तत्वरूपे पूर्वोक्तहेतावप्यभिसंहितानुभावप्रकटनसामर्थ्यालोचनपूर्वकमितिविशेषणोपादानाददोष इतिभावः, एवं सतर्केणानुमानगर्भेण सार्धेन द्वितीयप्रतिज्ञां साधयित्वा श्रीमदाचार्योक्तज्ञानोत्तरमपि येषां विपरोतभावना न निवर्तते

तत्संगत्यागार्थं तेषां फलं स्वरूपं च वदन्तीत्याशयेनाहुः तदुक्तार्थेत्यादि, “**मायेत्यसुरा इतीति,**” अनया श्रुत्या मायाया असुरोपास्यत्वे सिद्धे उपासनाविषयेषु मायिकत्वं वदतामासुरत्वमेवेतिभावः, शेषं स्फुटार्थम् ॥ ३ ॥

ननु श्रुत्यर्थज्ञाने व्यासचरणाः समर्था इति त एव पुनः कुतो नाज्ञप्ता इत्याकांक्षायां व्यासचरणापेक्षयापि किंचिद्विशेषं सूचयन्तः पूर्वोक्तमानस्याबाधितप्रत्यक्षमूलकत्वं वदन्तीत्याशयेनाग्रिमश्लोकमवतारयन्ति **तत्प्रादुर्भावेत्यादि, स्वसन्तोषार्थ**मिति स्वांगीकृतजीवानां स्वरूपादिषु विश्वासदार्ढ्यजननेन स्वकृतार्थत्वज्ञानेन चानन्दायेत्यर्थः, सर्वोंपि स्वार्थे प्रवर्तते भवंतस्तु परार्थमपि स्वार्थ इव प्रवृत्ता इत्यतिकरूणत्वज्ञापनाय व्याख्यानान्तरमप्याहुः यद्यपीत्यादि, “अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वा” मितिवदाचार्याणमपि भोगो भगवतोभिसंहितस्तत्रापि स्वाभेदेन नतु प्रृथकत्वेनेति बोधयितुमाहुः उतेति, **समुच्चय** इति, तेन मुख्यं कार्यमनुभावप्रकटनं गर्भसंकर्षणादियत्, इदं तु गौणत्वेपि मुख्यं लीलावदित्यर्थः, तेनेति किंचेति च, उक्तेर्थे परिचायकं वदन्तीत्याहुः **विश्वासबीज**मित्यादि, एवं चात्र श्रीमदाचार्यप्रकटितसेवामार्गो भगवत्प्रियत्वसाधकभक्तिरूपः स्वसम्बन्धेन विलक्षणरुचिपूर्वकभगवद्भोजनसाधनत्वात् यन्नैवं तन्नैवं मार्गान्तरवत् यदेवं तदेवं ब्रजभक्तमार्गवदिति, स भूतनाथोदितमार्गध्वांतांध्यनिवारकः उक्तफलरूपभावानुभावकत्वादिति चानुमानं सिध्यति, ततश्च श्रीमदाचार्या अतिकरूणा ईदृशमार्गप्रवृत्तिहेतुत्वात् भगवद्वदित्यनेनाज्ञापनबीजभूतविशेषसिद्धिरित्यर्थः, एतेन तृतीया प्रतिज्ञा साधिता, किंचात्र हुताशेतिसम्बोधनाद्भगवद्भोजनरूपफलानुभवेन श्रीमदाचार्योक्ते विश्वासदार्ढ्या“दर्थं तस्य विवेचितु” मिति श्लोकोक्तार्थे निश्चयोत्पत्त्या पूर्वोक्तवैश्वानरत्ववागीशत्वादीनां । सर्वेषां निश्चयो भवतीतिज्ञापितम् ॥ ४ ॥

एवं हुताशावतारत्वे निश्चायितेपि हुताशानामनेकत्वात्प्रपदनकर्मभूतश्रीहुताशनिष्कर्षेण तुरीयप्रतिज्ञासाधनायं “ईशानः सर्वविद्यानां” “वंशस्तु भगवान्

रूद्रः'' ''वेदः शिवो शिवो वेदो'' ''रूद्रो वा एष यदग्नि'' रित्यादिश्रुतिभिः पूर्वोक्तधर्मवत्त्वं तत्रापि सम्मवतीति रूद्रत्वं वारयितुमग्रिमः श्लोक इत्याशयेन तमवतारयन्ति पूर्वश्लोक इत्यादि, आशङ्कितमिति रूद्ररूपाश्च अग्नित्वात् लौकिकाग्निवत् अग्निरूपा उष्णत्वैकस्वरूपत्वात् अग्न्यंतरमित्यनुमानेनाशङ्कितमित्यर्थेः, तद्दूषयन्ति तदित्यादि, तदितिपदं नेत्यनेन सम्बध्यते, तत्र हेतुर्वक्ष्यमाणै रित्याद्युक्तः, **वक्ष्यमाणैरिति** इत आरभ्य चतुर्षु श्लोकेषु वक्ष्यमाणैरित्यर्थः, तथा च तैर्विरोधे रुद्रत्वसाधकस्याग्नित्वादेर्हेतोस्तैः सत्प्रतिपक्षत्वात् सूर्यसाधारणत्वाच्च न तेन रुद्रत्वसिद्धिरितिभाव, ननु विजातीयत्वविशेषितेनोष्णत्वैकस्वभावत्वेन हेतुनाग्नित्वसिद्धौ सुखेन रुद्रत्वसिद्धिरित्यत आहुः रुद्रोष्णेत्यादि, तथाचैवंविशेषणेग्न्येतरस्यापिसिद्धे र्हेतावर्थान्तरदोष इत्यर्थः, **अन्यानिति** रुद्रत्वाभावसाधकान्, कृष्णास्यतामिति ''नाहं तथाद्मि यजमानहविर्विताने श्च्योतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्मुखेने'' त्याद्युक्तामित्यर्थः, शेषं त्वतिरोहितार्थं, तात्पर्यं त्वत्र केवलं स्पर्शविशेषात्मकविजातीयोष्णत्वैकस्वभावत्वं न भगवन्मुखाग्नित्वसाधकतया विवक्षितं किन्तु विवक्षितयुगपद्विरूद्धकार्यद्वयकर्तृत्वविशिष्टमतो न दोष इति, प्रयोगस्तु श्रीमदाचार्या भगवन्मुखाग्निरूपा आर्ततापनिवृत्तिमहामुग्धासुरतापयोर्युगपदुत्पादकवचः पुंजपीयूषवर्षकत्वे सत्युष्णत्वैकस्वभावत्वात् भगवन्मुखाग्निवदिति कालभेदरूपभेदाभ्यामेकस्यैव दृष्टान्तदार्ष्टांतिकभावेप्यदोषः शास्त्रान्तरेपि तथाङ्गीकारात्, अथवा युगपदार्ततापनिवृत्त्यसुरतापरूपकार्यद्वयजनकवचः पीयूषवर्षकत्वादिति केवलव्यतिरेको हेतु, व्यतिरेके शिवादिश्च दृष्टांत, अतो न शंकालेशः ॥ ५ ॥

नन्वस्तु भगवन्मुखाआग्निरूपत्व तथाप्यानन्दत्व कि --- सांसारिकतापनिवृत्त्यासुरतापयोर्युगपदुत्पादकत्वस्य ज्ञानेपि दर्शनाद् ज्ञानरूपताया एव सिद्धे रित्याकांक्षायां पूर्वोक्तसेवामार्गप्रकटयितृत्वेन हेतुनानन्दमयत्वसिद्धं हृदि कृत्वाग्रिमं वदन्तीत्याशयेन व्याख्येयं श्लोकमवतारयन्ति अतःपरमित्यादि, तंत्र **लौकिका-**

ग्नित्मवाशंक्येति अलौकिकभगवन्मुखरूपेग्नौ सच्चितोरविनाभूतत्वेन ''तत्तेज ऐक्षते'' तीक्षणक्रियाकर्तृतया चेतनत्वेन च ज्ञानरूपत्वसिद्धया औपनिषदजनप्रसिद्धभूताग्नित्वमाशंक्येत्यर्थः, **इत्युत्पत्तीति** इतिः प्रकारवाची ''तत्तेज ऐक्षत'' ''बहु स्यां प्रजायेये''ति ''तदपोसृजते'' तिछांदोग्यश्रुतेः संग्राहकः, **भौतिकानामेवेति** एवकारोप्यर्थे, तथा च छान्दोग्ये ''तेजसोपां सृष्टिमुक्त्वा'' ''तस्माद्यत्र क्वचन शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्त'' इतिनिदर्शश्रवणादित्यर्थः, छान्दोग्यश्रुत्युपन्यासस्त्वग्निशब्दाभावात् तस्या अपि क्रमसाम्येनैतदैकार्थ्यबोधनार्थत्वाच्च, एवकारस्याप्यर्थतां विशदयन्ति यतइत्यादि, यतः सर्गादौ निदर्शनतयोच्यमाना उत्पादिता भौतिका एव इतिहेतोः, मूले चशब्दसमुच्चितस्याग्नेर्जलस्य च भौतिकत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः, यद्वा भौतिकपदं सद्रूपत्वाभिप्रायकं तेन न कोपि शङ्कालेशशः, न्यायमते भूतत्वमूर्तत्वसाङ्कर्येण [१]जातित्वानङ्गीकारादयं टीकायां प्रयासः, श्रौते तु मते मनसोन्नमयत्वेन भूतांतः पातितया मूर्तत्वभूतत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावात्साजात्य निर्बाधमिति मूले तथोक्तं, विभो इति सम्बोधनात्तत्रापि रूपान्तरेण भवतामेव जात्युत्पादकत्वमिति बोधितं, एवं दृष्टान्त विविच्य दार्ष्टान्तिकं वदन्तीत्याहुः तद्वदित्यादि, तथा च श्रीमदाचार्याः आनन्दैकस्वरूपाग्निरूपा आनन्दैकस्वरूपकृष्णसेवारसाब्धित्वाद् योग्निर्यदम्बुजनकः स तत्सजातीयः भूतजलजनकभूताग्निवदितिकार्यलिंगानुमानमेवानन्दमयत्वं साधयत् पूर्वोक्तं भूताग्नित्वं निवारयतीत्यर्थः, अत्रेदं हृदयं, शब्दप्रामाण्यवादिभिस्तार्किकादिभिरप्यग्निजलयोर्भूतत्वं निमित्तनैमित्तिकभावश्चाद्रियते सत्कार्यवादिभिश्च सत एव सदुत्पत्ति वदद्भिस्तथांगीक्रियते, अतोवांतरजातिमनादृत्य व्यापकजात्यैव हेतुसाम्यं सर्वसम्मतं, आयसपात्रादिनिर्माणे आयसघनादेः कारणत्वादवांतरजातिमादायापि साजात्यं लोके दृष्टमौपनिषदे च मतेग्निजलयोरूपादानोपादेयभावस्तयोरैकजात्यं तु लोकेप्यविवादं, अतो द्विविधेपि कार्यकारणभावे तयोरेकजातीयत्वस्यैव सर्वतंत्रसिद्धत्वात्कृष्णसेवारसस्येच्छात्वे

धर्मान्तरत्वे आनन्दरूपत्वस्यानुभूयमानत्वात्तत्कारणभूतानामाचार्याणामानन्दरूपत्वं निर्बाधमेव, एतज्ज्ञापनायैव मूले हीत्युक्तं, वस्तुतस्तु ''समासीन आत्मा जनानां'' ''रसो वै सः'' ''यौवै भूमा तत् सूखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख'' मित्यादिश्रुतीनामानन्दणयाधिकरमस्वतन्त्रवर्णकोक्तरीत्या लिंगभूयस्त्वाधिकरणोक्तरीत्या च विचारे विभावानुभावव्यभिचारिभावकारणाभिव्यक्तिस्वभावो भगवानेव रसः स च रसशास्त्रमर्यादया करणसामर्थ्यानुसारेणाभिव्यज्यते, एवं सति लौकिकैः पूर्वोक्तकरणैरभिव्यज्यमानश्चाक्षुषादिज्ञानवाल्लौकिक एवांशतः प्रकटो भवति, अलौकिस्तैस्त्वभिव्यज्यमानः शास्त्रीययोगजभगवत्कृतज्ञानवदुत्तरोत्तरोत्यंतालौकिकः पूर्ण एव मायामपप्सार्य वेणुगीतपंचाध्याय्याद्युक्तरीत्या प्रकटो भवतीति निश्चीयते, तथा च द्वापरान्ते वेणुगानादिभिर्भगवता यथायथं रसमार्ग आविर्भावित तथेदानीमाचार्यैरूपदेशेनाविर्भावित इत्यत्रापि कार्ये सपरिकरं हेतुसाम्यमिति प्राकृतानुकृतिभोगोत्र किंचिदधिक इति च ज्ञापनाय हीति अखिलमुचितमिति चोक्तं, तेन सपरिकरोपि विचार्यमाण आनन्दमयः, तथा च सेवायां समर्पितस्य भगवदंगीकारानुभवेन तत्रतत्र स्वाधिकारानुरूपानुभावाद्यनुभवेन च सेवायामानन्दविशेषाद्यनुभवात्तादृशसेवाप्रकटयितृणामाचार्याणां तथात्वे विश्वासो मन्दमध्यमयोरपि सुकर इति भावः ॥ ६ ॥

नन्वस्त्वानन्दरूपत्वं तथाप्यानन्दे तरतमभावस्य श्रुतौ लोके च दर्शनाद्विवक्षितानन्दरूपत्वं कथमित्याकांक्षायां तत्परिचायनाय धर्मान्तरं वदन्तीत्याशयेनाग्रिममवतारयन्ति **अतःपरमित्यादि** आनंदरूपस्यनिर्धारणोत्तरं विलक्षणतापात्मकानंदजनकत्वरूपधर्मान्तरेणापि पूर्वोक्ताग्निधर्मनिराकरणेनानन्दसारभूताग्निरूपत्वमाहुरित्यर्थः, मूले सम्बोधनत्रयं कृपायोग्यतासम्पादकस्वदीनताबोधनाय, तत्रापि प्रथममैश्वर्यख्यापकं ''स्वामी त्वीश्वर'' इतिकोशात्, तेन स्वस्य सर्वकरणसामर्थ्येन यदि कृषयसि तंदैव विवक्षितस्वरूपं ज्ञातं भवति नतु

प्रमाणबलेनेति ज्ञाप्यते, द्वितीयन्तु नामत्वेपि भगवदभेदस्फोरकतया तादृकसामर्थ्यनिर्वाहकं, तृतीयं स्वस्य स्वरूपज्ञातृत्वबोधकं, टीकायां **तदन्तरायेणेति**-दर्शनान्तरायेण, **तज्जनित** इतिदर्शनान्तरायजनितः, **उचिततर**मिति कार्ये हेतुसाम्यरूपात्कार्यादुचितं, कृपापूर्वकसन्निधानहेतुकं भगवद्दिदृक्षार्तितापरूपं कार्यमतिशयेनोचितमित्यर्थः, कथमस्योचिततरत्वामित्याकांक्षायामाहुः **यथेत्यादि**, **तथोक्त**मिति सहकारिलाभेनास्य शीघ्रमनुभवादतिशयेनोचिततरत्वमुक्तमित्यर्थः, यद्वा अग्नेस्तापस्य चालौकिकत्वाद्रसात्मकत्वाच्च भूताग्नितापापेक्षयैतस्यातिशयात्तयेत्यर्थः, पूर्वश्लोकेनुमानमत्र तु प्रत्यक्षं प्रमाणं विलक्षणाग्नित्वं उक्तमितिविशेषः, अतःपरं लौकिकाग्निवैधर्म्येणालौकिकाग्नित्वं वदन्तीत्याशयेनाहुः, **वक्ष्यमाणे**त्यादि, तानाहुः **पश्चादित्यारभ्यानुषज्यत इत्यन्तं**, तथा चासन्निधानसामयिकपूर्वतुल्यतापोदय एतन्मुखचन्द्रदर्शनसामयिकतापोदयः कृपाहेतुकतत्प्राचुर्यं चेत्येते तद्विरुद्धा धर्मा इत्यर्थः, ननु सन्निधानसामयिकतापस्यात्यंतिकत्वे त्तदुत्तरमसन्निधानदशायामपि तदनुवृत्तिदर्शनान्नात्र चित्रत्वसिद्धिवैधर्म्याभावान्नात्यंतालौकिकत्वस्यापि, सिद्धिरित्यत आहुः यद्यपीत्यादि, इदमिति विशेषणतयेतिशेषः जलप्रकृतिकत्वादिति, अयमर्थः, ''चन्द्रमा वा अपां पुष्प'' मितिश्रु त्या रंहत्यधिकरणे अद्भिः संपरिष्वंगोक्त्या पृथिव्या जलजत्वेन यथायथं चन्द्रमसो नायकादिमुखचन्द्रस्य च साक्षात् परम्परया च तथात्वेन तापापहत्वं दर्शनदशायामुचितं, आचार्यमुखेन्दोस्तापकत्वं चोचितं, परन्तु दूरतो दर्शनिपि कृपामात्रेण तापोदयस्य चित्रत्वमिति, मूलयोजना तु यत्पश्चादपीत्थं तदेतच्चित्रं यद्दृष्टेप्यस्मिन्मुखेन्दौ इत्थं तदेतच्चित्रं, यत्कृपात इत्थं तत् प्रचुरतरमुदेत्येव एतच्चित्रमिति, एतदेव ज्ञापयन्ति एवकारेणेत्यादिना ॥ ७ ॥

एवं पूर्व श्लोकसूचितप्रतिज्ञाचतुष्टये **नाविर्मूर्यादि**तिद्वाभ्यां सोपपत्तिकमाज्ञाहेतुकः साधितः, ततः **प्रादुर्भूतेने**त्येकेनाज्ञादानबीजं साधितं, **तत उष्णत्वैके**तित्रिभिः प्रपदनकर्मभूतावतारस्वरूपमनुमानप्रत्यक्षाभ्यां **निष्कृष्टं**,तच्चैवं

निष्कृष्यमाणं प्रत्यक्षेण सर्वात्भावरूपतया पर्यवसन्नं, तस्य च ''स्वे महिम्निप्रतिष्ठित'' इतिश्रुत्या भगवदविनाभूतत्वादविभागलक्षणभेदे ''सर्वेप्येवं यदुश्रेष्ठे''तिभगवदुक्तरीतिकाखण्डब्रह्मवादेन वास्तवाभेदे च सिद्धे साक्षात्कृष्णत्वमेव सिद्धं, अनुभावप्रदर्शनं त्विच्छाधीनमिति तददर्शनेप्यनुगृहीतानां तथात्वज्ञानं सुघटमित्यादि हृदिकृत्य मूलरूपावताररूपे एकत्र बोधयन्तोभेदप्रतिज्ञां पूरयन्तीत्याशयेनाहुः **पूर्वश्लोकै**रित्यादि, पूर्वश्लोकैरित्यस्य निरूप्येत्यनेन सम्बन्धः, **मात्सर्यादय** इति वस्तुतस्तु ''ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिन'' इति निबन्धोक्तेः आदिपदेन कर्मासक्तिः संग्राह्येति भावः, **पूर्णज्ञानिमिरिति** ''पूर्णा भगवदीया ये शेषव्यासाग्निमारुता'' इति श्रीमदाचार्यरूपतत्ववेतृभिः, **कवीनां** श्रोतुरधिकारानुसारेण तत्त्वमनेकधा वदतां, तथा च भवत्सामर्थ्यबोधनपर्याप्तेत्यर्थः, तर्हि किं स्वरूपमित्यत आहुः **वस्तुत** इत्यादि, **तथात्वेने**त्यादि भातेर्डवतु''रिति भवगत्पदसिद्धेर्भगवत्वेन भानमेव प्रमाणमित्यर्थः, मन्दादीनां तथानुभवाभावात्तदर्थं प्रमाणांतराणि वदन्तीत्याशयेनाहुः, पुनरित्यादि व्याख्यानं तूत्तानार्थं, स्मृतिपादे प्रत्ययिततरानुभवस्य प्रमाण्यव्यवस्थापनात् स्मृतिहेतुभूतानुभवस्येवात्राव्यप्त्यानुभवस्य प्रामाण्यं पूर्वमुक्तं , अत्र च दिव्यरूपोनुभवः, तथा अग्निरूपत्वे अनन्तदासानुभवोपि, चरणे संवाह्यमाने तस्याग्निस्पर्शेनेव हस्तकयोः फलकोद्गमात्, ततः परोक्षप्रमाजनको निगमः, ''अन्योंतर आत्मानन्दमयः, ''आनन्दो ब्रह्मे'' त्यादिरूपः सोप्यनुभवसंवादेनानन्दमयत्वबुद्धिदार्ढ्याधायकः, ततस्तदुभयविशिष्टानि भक्तांतःकरणानि धियः, ''पदं ह्युनुध्यानसमाधिधौतया धियानुपश्यन्ति हि तत्वमात्मन'' इत्यादावुक्तानि तैरित्यर्थः, यद्वा निगमनं निगमः अनुभवं निगमन्त्येकतरपक्षपातिनं कुर्वन्तीत्यनुभवनिगमानि तादृशानि यान्युक्तमानानि पूर्वश्लोकसिद्धानुमानप्रत्यक्षाणि तैः, अथवा निगमो वेदः ''श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टय'मित्यादिरूपः ''श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टय'' मित्येकादशोक्तं भगवद्वाक्यं, आदिपदेन पुराणं, निगमादीनि तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः,

अनुभवश्च निगमाद्युक्तमानानि च तैः, अयमर्थः ''अत्रमां मार्गयंत्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वर गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानत'' इतिभगवद्वाक्याद्गुणलिंगकानुमानमत्रेश्वरत्वग्राहकं, तच्चानन्दैकस्वरूपकृष्णसेवारसजनकस्वरूपो गुणो भगवदसाधारणः साधनसाध्ययोर्जलाग्निरूपत्वपरित्यागेन भगवत्त्वमेव गमयतीति पूर्वोक्तानुभवैतिह्यगुरूभक्त्युत्कर्षबोधकप्रत्यक्षश्रुतिश्च तत्र सहकारीतीति सर्वैस्तैर्गोकुलेशाभेदज्ञानं मन्दमध्यमयोरपि युक्तयोरूपपन्नं, मन्दादीनां तज्ज्ञानवत्तानिश्चयश्च तत्कृतभजनेन ज्ञायत इति सर्वमविवादमेवेतिदिक् ।

एवं सार्धमष्टकं व्याख्यायोक्तार्थज्ञाने **प्रमूणां श्रीमदाचार्याणां च कृपैव साधनमिति** बोधयन्त उपसंहरन्ति **पितृपादाब्जेत्यादि**, एतेन येषामेवमर्थावबोधो नास्ति तेषु स्वापेक्षया कृपान्यूनतापि सूचितेतिशुभम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यदासेन कृपया मया ।
तदर्शितेन मार्गेण विवृतिः सम्प्रकाशिता ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणदासानुदासेन श्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन विरचितेयं श्रीवल्लभाष्टकविवृतिः सम्पूर्णा ।

।। श्रीकृष्णाय नमः ।। श्री गोपीजनवल्लभाय नमः ।।

।। श्रीरघुनाथविरचिता श्रीवल्लभाष्टकटीका ।।

* * *

यो रासरसिकानन्दसीधुसिंधुसुधाकरः ।
तं वन्दे वल्लभकुले प्रादुर्भूतं निजेच्छया ।। १ ।।

श्रीमदिति, य आज्ञया भूमौ प्रादुरासीत्तं हुताशं प्रपद्य इति संबंधः, **श्रीम**च्छोभायुक्तं, यद् **वृंदावनं** तत्प्रकाशकत्वाद्यस्त**दिन्दु**स्तेन प्रकटितस्तस्माद्वा यो **रसिका**नां लीलारसिकपूर्णाना**मानंदसंदोहः** सुखसमूहस्तं रूपयतीति संदोहो रूपं यस्येति वा, तद्रूप एवेति वा, **स्फूर्जन्** बहुविधरससंवलनेन गर्जन्निव यो **रासादिलीलामृत**समुद्रः, यथा प्राकृतसमुद्रो गंगादितूर्णतरंगिणीतस्तरलिततरंगो घूर्णितः सशब्दो भवति तथात्रापीतिभावः, तस्य भरेणातिशयेनाक्रांता व्याप्ताः सर्वा देहादिवृत्तयो यस्य, तदा**क्रांताः सर्वे** भक्ता यस्य यस्माद्वा, लीलामृतसमुद्रैकमग्नोपि, किंच **यः शश्वदपि** सर्वदैवंरूपोपि, यद्वा **शश्वदि**ति समस्तस्यैव विशेषणं, एवंविधोपि, **तस्यैव** वृंदावनकलानाथस्यैव, कलक्षणस्य ? **आत्मनो** रासक्रीडादिजनितो **योनुभावः** “विक्रीडितं व्रजवधूभिरिद” मित्याद्यु क्तस्तस्य **प्रकटनं** व्यक्तीकरणं तत्र हृदयं चित्तं यस्य, नहि रासादिलीलावर्णनं श्रीवल्लभाचार्यादन्यः कर्त्तुं शक्नोति, अत एव तैरूक्तं “अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्य” इति, सर्वप्रकारेण तत उन्मज्जनं न शक्यमपि, यो

भक्तार्थमतिकारण्ययुक्तः सन् भूत्वा तथापि **सन्मनुष्याकृतिर्मू** त्वा मनुष्येण **सत्वं** तु सौब्राह्मण्यसत्कुलप्रसूतत्वादिना ज्ञेयं, अत्र यद्यप्यग्नित्वे रससमुद्रसंबंधो विरूद्धस्तथाप्यलौकिकत्वेन वडवानलवदविरोधः ॥ १ ॥

एवमप्रादुर्भावे महदनिष्टमित्याहुः **नाविर्भूया**दिति, भवत आविर्भावः प्राकट्यं चेत् यदि न भवेत् **तदा इमे मनुजाः कथमपि घोषाधीशं नैव प्राप्नुयुः सैषा दैवीसृष्टिर्व्यर्था स्या**दित्यन्वयः, तदैव प्रपंचयन्ति **अधिधरणितल**मिति **धरणितलमधिकृत्य** आरभ्य, **भूतनाथो** रुद्रस्तेनोदितः तामसमनुष्यादिषूपदिष्टः तस्मादुदितो वा, **योसन्मार्गः** पाषंडमार्गो मोहकशास्त्रं, इदं सर्वं वाराहे पाषंडोत्पत्तिकथनावसरे ''त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारये'' त्यादो स्पष्टं, तेन यद् ध्वान्तमज्ञानं वस्तुतत्वानिश्चयस्तेनैवान्धतुल्या बहिर्दृष्टिसद्भावेप्यंतर्दृष्टयभावात् तत्तुल्यत्वं, तादृशाः सन्तो वेदमार्गे स्थिता अपि **निगमपथगतौ** वेदमार्गपरिज्ञानेंधतुल्या एवेति वा, एतेनोत्तमसाधनेपि न भगवत्प्राप्तिरिति सूचितं, किंच देवसर्गे सात्विकसृष्टावुत्पन्ना अपि, एतेनोत्तमाधिकारित्वेपि भगवदवतरणं विना न भगवत्प्राप्तिरितिसूचितं, किंच ''द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन्'' इत्यादिषु स्वप्राप्त्यधिकारिणी या दैवी सृष्टिः सापि व्यर्था स्यात् नहि भगवत्प्राप्तिमंतरेण दैवी सृष्टिः सफला भवति न च भवत्प्राकट्यमंतरेणापि तत्प्राप्तिरिति युक्तं वैयर्थ्यं, तदेव स्पष्टीक्रियते निजफलरहितेत्यनेन, निजं मुख्यं, देव द्योतमान बालक्रीडादिपरेति वा, वैश्वानर विश्वे सर्वेपि अनुकंप्या नरा यस्येति, अनेन कारुण्यं सूचितं, संज्ञाशब्दत्वान्नात्यन्तं व्युत्पत्याग्रहः ॥ २ ॥

पूर्वं निगमपथगतावप्यप्राप्तिरित्युक्तमिदानीं वस्तुतस्तत्पथगतिरप्यन्येषु नास्ति तत्वतस्तत्परिज्ञानाभावात् किन्तु भवदधीनमेव तदित्याहुः नान्येति, ''वाचामधीशो वैश्वानरः'' ''अग्निर्मे वच'' इतिश्रुतेः बागधीशादन्यः श्रुतिसमूहरूपवचसां भावो तात्पर्यं आसमंताज् ज्ञातुं न हि ईष्टे नैव समर्थो भवति, अत्र हेतुः यस्मादिति,

यस्मात्कारणात्साध्वी पतिव्रता **वधूः स्वभावं** हृदयं पत्युर्भर्तुरिवाग्रतः पुरतः प्रकटयति नतु श्वश्र्वादिगुरुवर्गाणामपि, एवमत्रापिश्रुतिपतिव्रताधीशत्वस्य त्वय्येव सत्वादतोहेतोः हे श्रीवल्लभाभिध **त्वदुदितवचनात्** तव निरूपितश्रुतितात्पर्यात् अन्यथैव ये रूपयन्ति वर्णयन्ति, ते तु पूर्वं भ्रान्ता अज्ञानात्तत्वाग्राहिणः शुक्त्यादिष्विव रजतार्थिनः, तर्हि मत्प्राकट्येपि कथं न प्रमा तेष्वत आहुः निसर्गेति, निसर्गतः स्वभावत एव, त्रिदशरिपुतया आसुरतया, आसुराणामन्यथावगमो न दोषः, अन्यथा स्वभावपराहतिप्रसंगः, ''प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा'' इत्यादि वचनं च विरूध्येत, किंच नहिं अज्ञानमात्रं तेषु अपि तु सर्वदा दुःखमपीत्याहुः केवलं सुखसंचाररहितं यथास्यात्तथा नित्यदुःखा'नित्यमनवरतं दुःखमेव येषां फलदशायामपि ते तादृशाः ।। ३ ।।

पूर्वमप्राकट्ये महदनिष्टमुक्त्वेदानीं प्राकट्ये महदिष्टमित्याहुः प्रादुरिति, भूमौ प्रादुर्भूतेन प्रकटितेन त्वया **ब्रजपतेः सेवाख्यं यद्वर्त्म** भक्तिमार्गः तस्य प्राकट्यं प्रकाशनं **यत् कृतं तद् उतापि निजकृते** स्वभक्तार्थमेव नत्वन्यार्थमपीत्येव श्रीहुताश यज्ञभोक्तृ अहं मन्ये निश्चिनोमि, अत्र निश्चायकं यस्मादिति, अस्मिन् त्वत्प्रकटितभक्तिमार्गे स्थितः सन् यः कश्चिदपि जनः यत्किमपि पत्रपुष्पादिकं कथमपि अतिशुद्धत्वापर्युषितत्वादिकं विनापि भूम्यन्तरिक्षासनाद्यनियमेपि उपाहर्तुं भगवन्निवेदनं कर्तुमिच्छति चेत् तत्सर्वं गोपिकेशोद्धा साक्षादेव न ब्राह्मणमुखादिद्वारा **स्ववदन-कमले** करोति निक्षिपति, अत्र वदन इत्युपलक्षणं, तेन यद्यत्रोपभोगायोपयुज्यते तस्य तत्रोपभोगं करोत्येवेतिभावः, कीदृशे ? चारुहासे सुन्दरहासयुक्ते ।। ४ ।।

विरूद्धधर्माश्रयत्वेनालौकिकत्वमेवाहुः **उष्णत्वेकेति उष्णत्वमेवैकः** असाधारणः **स्वभावो** यस्य तादृशोपि त्वमत्र अस्मिल्लोके **अतिशिशिरा** अत्यन्तशीतला ये वचःपुञ्जाः, भक्ततापनाशकत्वाच्छिशिरत्वं, तद्रूपमेव यत् पीयूषं

तस्य वृष्टीर्वर्षा आर्तेषु संसृतितापतप्तेषु **अत्यन्तमुग्रो** निबिडो मोहो अज्ञानं येषु तादृशेष्वासुरमनुष्येषु तापं दाहमपि युगपदेककालमेव **कुर्वन्** वर्तसे **यत्** तत् **स्वस्मिन् कृष्णास्यतामेव प्रकटयसि** तद्धर्मसाम्याकाच्चकारात्कृष्णरूपत्वमपि **नतु भूतदेवत्वं** प्राकृताग्निरूपत्वं, कुत एतत् ? **श्री व्रजजननिचये** भक्तसमूहे **आनन्ददं** सुखदायकं **आसुराग्नेः** पाखण्डमार्गरूपाग्नेः **नाशकमपि**, तत्रापि दावाग्निनाशकत्वं प्रसिद्धं ''पीत्वा मुकुन्दमुखसारघ'' मित्यादौ कृष्णास्यस्यानन्ददायकत्वं विरहाग्निनाशकत्वं च स्फुटं, प्रकृतेपि व्रजस्थितानां श्रुतिरूपत्वादासां च शब्दत्वेनास्यैकव्यापाराधीनत्वात् तद्रूपत्वेनापि तदानन्ददायकत्वमुचितम् ॥ ५ ॥

नन्वग्नेरलौकिकत्वमप्राकृतत्वं च श्रुतिविरूद्धमित्यत आहुः **आम्नायोक्तमिति** ''अग्नेराप'' इत्यादिवेदोक्तं, **यदनलतः** अग्नेः सकाशादम्भसो **भवन**मुत्पत्तिस्तच्च तत्तु सत्यं अद्धाङ्गीकृतं, **विभो** सर्वकरणसमर्थ, सर्गस्य **सृष्टेरादौ** प्रथमत एव **यत्** यस्माद् **भूतरूपादेरानलात् पुष्करं** जलमपि **भूतरूपमेवाभवत्** कारणाव्यभिचारित्वात्, तव तु तदपेक्षया महदेव वैलक्षण्यं, तदेवाहुः **आनन्दैकेति, आनन्द एवैकं स्वरूपं** यस्य तादृशात् त्वदधिभु त्वत्सकाशाद्भवति जायत इति, क्लीबत्वाध्दस्वता, ईदृशं **यत्** किञ्चिदप्यभूत् जातं, किञ्च कृष्णसेवामृतसमुद्रश्च तदिदमखिलं कार्यजातमपि त्वज्जन्यत्वात्तव यादृशं स्वरूपं तादृशमेव भवितुमुचितं नत्वन्यथा, कुत एतत् ! हि यस्मात् कार्ये **हेतुसाम्यं** कारणगुणकत्वमेवोचितं, नहि कटककुण्डलादीनि कनकगुणांस्त्यजन्ति, प्राकृताग्निजन्यत्वात्प्राकृतत्वमेवाम्भसां श्रुतौ प्रतिपादनमत्र तु तदभावान्न श्रुतिविरोध इतिभावः ॥ ६ ॥

स्वामिन्निति, हे श्रीवल्लभाख्याग्ने, भवतः कृपातः क्षणमपि **भवत्सन्निधौ** सामीप्ये सति **प्राणादपि प्रेष्ठः** प्रियतमः **व्रजाधीश्वर**स्तस्य वदनस्य या दिदृक्षा दृष्टुमिच्छा दर्शनाप्राप्तौ सत्यां यस्तज्जनितार्तितापो जनेषु

स्वकीयेषु **प्रादुर्भावं** उदयं **आप्नोति** इति **यत्तदुचिततरं**, तादृशचिन्तासन्तानस्य फलरूपत्वेन भगवदीयेषूचितत्वात्, किन्त्वन्यदप्याश्चर्यमित्याहुः **यत्त्विति**, यत् **पुनरस्मिन्मुखेन्दौ** यददर्शनादार्तिताप आसीत्तस्मिन्मुखचन्द्रे दृष्टे पि पश्चात्तदनन्तरमपि इत्थं पूर्ववदुदेत्युदयं प्राप्नोत्येव इति यत्तदेतच्चित्रमत्याश्चर्यं, अयं भावः, व्रजातिरिक्तस्थले भगवद्दर्शनावधि सर्वेषां तापो नत्वनन्तरमपि व्रजवासिनां तु निरूद्धानां प्रत्यहं दिवाऽदर्शनतापस्य सद्भावात्, भवदीयानां तु भवत्सान्निध्यमात्रेण तादृशावस्था भवतीत्येतच्चित्रमिति ॥ ७ ॥

वास्तवं रूपमाहुः, अत्र वास्तवं रूपंविहाय वह्नित्वं **यद्वर्णित** तद्यत्किञ्चिद्धर्मसाम्येन नतु सर्वांशेन, तत्र **किमंशेन** साम्यमित्यपेक्षायां **अज्ञानं तदादि** यत्पापादि तद्रूपं **यदन्धकारं** तस्य प्रकर्षेण **शमन**मप्रादुर्भावपूर्विका निवृत्तिस्तत्र पटुता सामर्थ्यातिशयस्**तत्ख्यापनायैव** त्रिलोक्यां **कविमिरूत्प्रेक्षालापचतुरैरपि**, **वस्तुत**स्तत्वतो विचार्यमाणे **सदा कृष्ण एव** प्रादुर्भूतः प्रकटितो **भवानित्येवं**रूप, **अनुभवनिगमाद्युक्तमानैः**, **अनुभव**पदेन प्रत्यक्षादीनि चत्वारि लौकिकप्रमाणान्युपलक्ष्यन्ते, **निगमो**वेदः, **तदाद्या**चारेतिहासादीनि एवंविधान्युक्तानि शास्त्रे कथितानि यानि प्रमाणानि तैः कृत्वा, **इमे** परिदृश्यमानाः **निखिलाः** सर्वे **बुधजनास्तत्त्वदर्शिनस्त्वां श्रीवल्लभ** श्रियोपि मण्डनरूप **गोकुलेशमवेत्य** ज्ञात्वा **भजन्ते** पूर्वमनधिकारित्वात् यद्वा एवमवेत्य त्वां ये भजन्ते ते गोकुलेशमेव भजन्ते त्वद्भजनेनैव तद्भजनचारितार्थ्यमितिभावः ॥ ८ ॥

श्रीवल्लभाष्टकमिदं व्याकृतं यत्कृपादृशा ।
स एव क्षमतां देवो यदज्ञानादलेखि तत् ॥ १ ॥

॥ इति श्रीवल्लभाष्टकीका श्रीरघुनाथजीकृता सम्पूर्णा ॥

* * *

॥ श्रीगोकुलेशो जयति ॥

पुष्टिसृष्टिप्रवृत्त्यर्थं प्रादुर्भूतोस्ति यः प्रभुः ।
तत्स्वरूपाप्तये नित्यं वन्दे श्रीवल्लभात्मजम् ॥ १ ॥

श्रीमद्विट्ठलेश्वरचरणाः स्वीयेषु करूणया स्वाचार्यस्वरूपज्ञानार्थं तत्प्रकटितमार्गप्रापकतत्स्वरूपनिरूपकाष्टकं प्रकटयन्ति, तत्र श्लोकाष्टकेन निरूपणं धर्मिधर्मनिरूपणेनेति पूर्वं धर्मिस्वरूपं पद्यद्वयेनाहुर्द्विदलरसरूपेण **श्रीमदिति, यः भूमौ सन्मनुष्याकृतिः प्रादुरासीत्तं हुताशं प्रपद्य** इति सम्बन्धः, तत्प्राकटयस्य दुर्लभत्वेन विशेषयन्ति विशेषणेन, शश्वन्निरन्तरं, श्रीमानलौकिकभगवद्रमणैकशोभावान् **यो वृन्दावनेन्दुः** वृन्दा स्त्री तद्वनस्येन्दुः स्त्रीसुखात्मकस्तेन **प्रकटितो यः रसिकस्य** भगवतोर्थे **आनन्दस्य संन्दोहः** सारस्तद्रूपोयः **स्फूर्जन्नतिशोभितो यो रासादिलीलात्मकोमृतजलधिस्तत्र भरो** येषामलौकिकानां भावरूपजीवानां तैराक्रान्तं सर्वतः सेव्यमानं सर्वं स्वरूपं यस्य सः तादृशोपि यो भूमौ **प्रादुरासीत्तं प्रपद्ये, अपिशब्देन** स्वनिवेदितजीवभावरूपसेवाद्यनपेक्षित्वं ज्ञाप्यते यतस्तल्लीलास्थभक्ताक्रान्तत्वात्तैरेव तत्सम्भवात्, ननु एवं चेत्तदा प्राकट्यं किंप्रयोजनकमित्याकाङ्क्षायामाहुस्तस्यैवेति, **तस्यैव भगवत इन्दोर्वा आत्मानुभावप्रकटनहृदयस्य आत्मनः** श्रीमदाचार्याणामनुभावो निवेदनमन्त्रार्थाधिदैविकशक्तिरूपस्वात्मप्रवेशेन रमणरूपस्तत्**प्रकटनार्थहृदयस्य, आज्ञया** रसरूपया तथेत्यर्थः, ननु भगवति स्वानुभावप्राकट्यं चेत्तदा तत्र वृन्दावन एव कथं न प्रकटीकृतवान् ? भूमौ प्रादुर्भावे किं प्रयोजममित्याशङ्क्याहु **रतिकरूण** इति,

करुणत्वेन जीवेषु स्वरूपरसदानेच्छया तथा कृतवान्, करूणत्वमेव प्रकट्यन्ति **हुताश**मितिविशेषणेन, हुतं लौकिकस्वरूपम**श्नाति** भस्मीकरोतीतिभावः, कात्यायन्याधिदैविकमितिभावः, हुतमलौकिकस्वरूप विप्रयोगाग्नौ तत्तापरूपत्वात् स्वयमेवा**श्नाति** भोगं करोतीतिभावः, एतेन गुणातीतस्त्रीभावात्मकस्त्रीभावकरेणुरूपमितिभावः, तमहं शरणं प्रपद्ये स्वस्य तच्छरणगमनोक्त्या पाठकर्तृणां शरणगमनं व्यज्यते, तेनैतादृशस्वरूपं ज्ञात्वा शरणीय इति ज्ञापितं, **सन्मनुष्याकृति**रिति सात्त्विकभावापन्नः सदात्मकमनुष्यः पुरुषोत्तमस्तद्वदाकृतिर्यस्येत्यर्थः, यद्वा यः भूमौ **सन्मनुष्याकृतिः प्रादुरासीत्** पुरुषोत्तमस्त**स्यैवात्मानुभावस्य** रमात्मकस्य स्वाचार्यरमणात्मकस्य प्रकटनार्थहृदयस्य हुताशं तापात्मकं प्रपद्य इतिभावः ॥ १ ॥

एवं संयोगरसरूपदलेन पुंभावात्मकेन धर्मिरूपंनिरूप्य द्वितीयरसात्मकदलरूप स्त्रीभावात्मकधर्मिरूपमाहुः **नाविर्भूया**दिति, **हे देव** क्रीडारूप, **वैश्वानर** तापात्मक, **भवान्** तापरूपेण चेत् **नाविर्भूयात् अधिधरणितल** पृथ्वोमधिकृत्य तदा त्रिविधापि दैवी **सृष्टिर्वृथा भूयात्**, **भूतनाथो**दिति जीवनाथो भगवांस्तदुक्ता ''दैवी सम्पद्विमोक्षाये'' त्याद्युक्ता, **देवसर्गेपि जाताः** मनुजाः मर्यादादेवा **कथमपि** अंशादिभेदेनापि **घोषाधीशं न प्राप्नुयु**रित्यर्थः, याथात्म्येन स्वसेव्यस्वरूपाज्ञाना-दंशादिषु पुरुषोत्तमभ्रमान्न प्राप्नुयु'र्योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत' इतिवाक्येन विपरीतमेवस्यात् **निगमपथगतौ** पुष्टिश्रुतिरूपव्रजविलासिन्युक्तमार्गगतौ मार्गप्राप्तौ-प्राप्त्यर्थे **देवसर्गे** क्रीडासर्गे **जाता** अपि जीवाः पुष्टिमार्गीयाः **सन्मार्गध्वा-न्तान्धतुल्याः** अन्ये येसन्मार्गास्तद्रूपो योन्धकारस्तेनान्धतुल्याः सन्तो **घोशाधीशं न प्राप्नुयुः**, ननु पुष्टिमार्गीयदैवसृष्ट्युत्पन्नानां कथमन्यमार्गमोहः स्यादितिचेत्,. इत्थं, ''स्वागतं व'' इत्यारभ्य ''प्रतियात ततो गृहानि'' त्यन्तं भगवदुक्तान्यंमार्गमोहो भवेत् तत्तत्सा-

मयिकरसौपयिकत्वस्थितिपक्षार्थकाज्ञानेन, तदा तासां भाग्येन तथा सम्बन्धोभूत् परमेवमन्येषां न भविष्यतीति न प्रवृत्तिर्भवेदितिभावः, तदर्थमेवाचार्ये ''र्भगवतोतिदुरापत्वेपि तदाशया तद्भजनमन्यभजनरहितं कुर्वद्भिरेव सर्वैः स्थेय'' मितिभक्तिमार्गनिष्कर्ष इत्याद्यगादि, **प्रभु**चरणैरपि विद्वन्मण्डने ''तदाशया तथा चेद्भजनं करोति तदा भगवानप्यङ्गीकरोती'' त्यादि निरूपितं, **एषा** स्वकीया पुष्टिपुष्टिरूपा, **निजफलरहिता निजफल**मध्यात्मभावेन सेवाकरणं तद्रहिता स्यात्, चकारेण इयं सृष्टिर्यदा स्वफलरहिता स्यात्तदान्यसृष्टि स्वफलरहिता स्याद् व्यर्थापि स्यादिति व्यज्यते तत्सृष्टिमध्ये एतत्सृष्टिसङ्कलनेनैव तत्सृष्टेः सार्थकत्वं, अन्यथा जीवसम्बन्धरहितदेहसृश्टिश्च व्यर्था स्यात्, अत्र वैश्वानरपदेनेदं व्यज्यते, पया भगवतोक्तं ''अहं वैश्वानरो भूत्वा'' ''पचाम्यन्नं चतुर्विध'' तथा तापात्मको भूत्वा सर्वेषु चतुर्विधपुरुषार्थान् रसरूपान् भोगरूपेण पक्वान् करोषीत्यर्थः, एतादृक्स्वरूपभोगकरणे द्वितीयदलस्यैव शक्तिरित्येतस्मिनपद्ये द्वितीयदलात्मक धर्मिनिरूपणमितिभावः, अत एवास्मत्प्राणनाथैर्निरूपितं ''राधाधरसुधापातु'' रित्याभ्य ''नामसम्बन्धतोभवेदि'' त्यन्तेन पद्येन ॥ २ ॥

एवं धर्मिरूपमुक्त्वा धर्मभावनिरूपणे पूर्वमैश्वर्ये निरूपयन्ति न ह्यान्य इति, **वागधीशाद्**भगवन्मुखारविन्दादन्यः, **श्रुतिगणवचसां** व्रजसौभाग्यवतीवाक्यानां भावं आ समन्तादभिप्रायपूर्वकं ज्ञातुं, **न ईष्टे** न समर्थो भवतीत्यर्थः, कुतः ? **यस्मात् साध्वी** पतिव्रता स्वपत्युरेवाग्रे स्वभावं **प्रकटयति,** तत्रापि वधूर्नवोढेत्यर्थः, **तस्मात्कारणात् श्रीवल्लभाख्य** श्रीशब्देन स्वामिन्युच्यते तद्वल्लभेत्याख्या नाम यस्य तेन वल्लभेतिनाम तदभिप्रायिकमेव, त्वदुदितवचनात् तादृशस्य तवोक्तवचनात्तासां **भावमन्यथारूपयन्ति** कथयन्ति ये भ्रान्तास्ते **निसर्गत्रिदशरिपुतया** साहजिकदेवद्वेषभावेनासुरभावेन **केवलान्धन्तमोगाः** अन्धन्तमसि गमिष्यन्तीत्यर्थः, यद्वां **त्रिदशरिपुतया** तिस्रो दशा यासां सात्त्विकादिभावेनं तासां रिपुतया

भगवद्भजनासहिष्णवासुरत्वेन **केवलंनित्यदुःखा** नित्यदुःखरूपा एव तिष्ठन्तीतिभावः, भगवन्मुखरूपत्वेनैश्वर्यता स्पष्टैव, भगवतोप्यैश्वर्यभावोयमेव यद् व्रजविलासिनीवचनोक्त, न्यायेन सरणं श्रीमदाचार्याणामपि तद्वचनभावज्ञत्वनिरूपणेन रसरूपैश्वर्यभावो निरूपित ॥ ३ ॥

एवमैश्वर्यस्वरूपं निरूप्य कीर्तिस्वरूप[१] माहुः **प्रादुर्भूतेनेति प्रादुर्भूतेन भवताव्रजपतिचरणाम्भोजसेवाख्यवर्त्मप्राकट्यं भूमौ यत्** कृतं ते त्वया तत् **उत** इति निश्चयेन **निजकृते श्रीहुताश** इत्यहं मन्ये, कुतः ? **यस्मादस्मिन् मार्गे स्थितो** जीवः **यत्किमपि** नतूत्तममेव **कथमपि** भावात्मकस्वस्वरूपेण भवद्दास्येन वा **क्वापि** वृन्दावने भावात्मकस्व**गृहे** वा **उपाहंर्त्तुं उप** समीपे **आहर्तुं** समर्पितुं आ समन्तात्स्वकृतार्थतांर्थ प्रसादत्वेन ग्रहणार्थं उप समीप **एवेच्छति तत् अद्धा** साक्षात् **गोपिकेशः स्ववदनकमले** चारूहासे मनोहरहास्यसहिते, त्वत्सम्बन्धात् **करोति** भोजनमितिशेषः, अयं भावः, भगवानं यद्भुङ्क्ते तत्स्वामिनीमुखसम्बन्ध्येव तस्मात्पूर्वंस्वभोजनात्स्वार्थमेवेत्यर्थः, अत एवास्वत्प्रभुचरणैः समर्पणार्थकपद्यद्वयेन निरूपितं ''भाषण'' मित्यारभ्य ''नामसम्बन्धतो भवेदि'' त्यनेन, **व्रजपति**पदेन पुरुषोत्तमत्वं बोध्यते **चरणानामभ्भोजत्वो**क्त्या तत्सेवनात्मकमार्गोक्त्या पुष्टिरूपता मार्गस्योच्यते ''न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य ताप'' मित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः, प्रादुर्भूतत्वविशेषेणेन प्रादुर्भावस्य भगवदर्थकत्वेन मार्गस्य स्वार्थकर्ता भिन्नरूपेण व्यज्यते **वदनकमलो**क्त्या, तच्च रविकरसम्बधादेवोत्फुल्लं सत् स्वरसप्रकाशकं भवति तथा तापात्मकभवत्सम्बन्धिसामग्रीभोजन एव प्रभुः प्रसन्नो भूत्वा स्वरसदानं करोतीति व्यज्यते, अत एव **चारूहास**त्वं मुखविशेषणमुक्तं, भगवत्कीर्तिरियमेव यद्भक्तेषु कृपां करोति, इह च सर्वत्रभोजनार्थं मार्गप्राकट्येन तथात्वं, तेन कीर्तिरूपता स्पष्टैव ॥ ४ ॥

एवं कीर्तिरूपत्वं निरूप्य तापरूपत्वेन निरूपणात्सर्वेषां तथात्वे भक्तैः

कथंसेव्यः स्यादग्नित्वंनिरूपणेन महादेवरूपत्वं भविष्यतीतिशङ्कां निराकुर्वन् यशःस्वरूपं निरूपयन्ति **उष्णत्वैकस्वभाव** इति, **उष्णत्वमेव** तापरूपत्वमेव एकः **स्वभावो** विप्रयोगदलात्मकव्यभिचारभाव एता**दृशोपि** तत्समयेपि आर्तेषु भावात्मकदासीभावप्राप्ततत्सामयिकदर्शनजदुःखभरेण भगवन्मिलनप्रार्थकेषु **अतिशिशिरवचःपुञ्जपीयूषवृष्टीः** तदुक्तप्रकारेण भगवन्मिलनार्थकगमनरूपशीतलतमवचनानां यः **पुञ्जः** समूह एव **पीयूषं** अमृतं तस्य या वृष्टीः सर्वाङ्गसेचनं तद्रूपा इत्यर्थः, तथैवात्यन्त**मुग्रो** मोहो येषां तत्सहितासुररूपाः ये नराः तेषु **तापमपि कुर्वन्** अत्रास्मिन्मार्गे **युगपदेव** भक्तेषु पीयूषवृष्टिरितरेषु तापं कुर्वन्, स्वास्मिन् **कृष्णास्यतां प्रकटयसि** प्रकटीकरोषीत्यर्थः, चकारेण मुख्यं रूपं तद्भावात्मकमेव परं युगपदेतद्धर्मप्राकट्येन भगवन्मुखारविन्दरूपत्वमपि प्रकटीकरोषीति व्यज्यते, **यद्वा,** युगपदेव स्वरूपं भगवन्मुखरूपत्वं प्रकटीकरोषि तेन भावात्मकभक्तानां तादृक्तापदूरीकरणात्मकस्वस्वरूपं प्रकटयसि असुरेषु तापकरणेन भगरन्मुखरूपत्वमितिभावः, महादेवत्वप्राप्त्याशङ्कायामाहुः **नो भूतदेवत्वं** भूतदेवत्वोक्त्या तस्यासुरपोषकत्वमुक्तं, एतत्तु तद्विपरीतमित्याहुः **यस्मादेतत् श्रीव्रजजननिचये** स्वामिनीसहितव्रजजनसमूहे **आनंददं**, व्रजजनानां स्वामिनीसहभावोक्त्या तत्सम्बन्धेनैव सर्वत्रानन्ददानं व्यज्यते, अत एव श्रीमदाचार्यचरणै "स्तद्वारा पुरुषे भवे" दिति निरूपितं, **असुराग्नेश्च नाशकं** भगवन्मुखस्यैवैतद्धर्मद्वयं यन्मुखारविन्देन व्रजजनानन्ददानं दावाग्न्यादिपानं च, न महादेवस्य, तेन तद्धर्मप्राकत्मयेन **कृष्णास्यतामेव प्रकटयसी**त्यर्यः, भगवतश्चेदमेव यशो यद्भक्तेष्वानन्ददानेन पोषणं तदितराणां नाशकत्वं, इहापि तथात्वेन यशोरूपत्वमितिभावः ॥ ५ ॥

एवं यशोरूपं निरूप्य श्रीरूपमाहुः **आम्नायोक्त**मिति, यदनलतः अग्नेरम्भोभवनं जलोत्पत्तिं आम्नायोक्तं तत् सत्यं यस्मात् सर्गादौ सृष्टयारम्भे

भूतरूपादनलतः महाभूताग्नितो **भूतरूपमेव पुष्करं** जलमभवत्, सा च साधारणसृष्टिः, चेदलौकिके तथा न भवेत्तदा श्रुत्युक्तमन्यथा स्यात् तदर्थं **विभो** तत्सत्यकरणसमर्थ, **आनन्दैकस्वरूपात्** त्वत्तः अधिभु भुवनमधिकृत्य यत् **कृष्णसेवारसाब्धिरभूत्** तत् तस्माद्रसाब्धेः **आनन्दैकस्वरूपमखिलं** जगदभूत् तत् **कार्ये हेतुसाम्यं** कारणासाम्यमुचितं हीतियुक्तत्वज्ञापनाय; तापात्मकात् सेवारसाब्धिप्राकट्योक्त्या सेवात्मकमार्गप्राकट्यं यत्तत्तापस्य यत्किञ्चित्स्वास्थ्यार्थं कृतमिति व्यज्यते, तदनन्तरमानन्दैकरूपता च प्रभोरानन्दमयत्वादेव तस्मादेतन्मार्गीयैः सेवा चैवमेव कर्त्तव्या, रसाब्धौ शयानस्य प्रभोः सेवनं श्रीरूपमेक, अत एव ''लक्ष्मीसहस्त्रलीलाभिः सेव्यमान'' मित्याचार्यैर्निरूपितं, अत्रापि सेवारसाब्धित्वनिरूपणेन श्रीरूपता स्पष्टैव ॥ ६ ॥

एवं श्रीरूपतां निरूप्य वैराग्यरूपमाहुः, **स्वामिन्निति**, **स्वामिन्** प्रभो **श्रीवल्लभाग्ने क्षणं भवतः सन्निधाने** नैक्ये सति प्राणप्रेष्ठ**व्रजाधीश्वरवदनदिदृक्षार्तितापः** प्राणादधिकत्वेन नायकभावेन **व्रजाधीश्वरस्य वदन**दर्शनेच्छाजनिता या **आर्तिस्त**ज्जनितो **यस्तापः आर्तिस्तापश्चे**ति वा, **जनेषु** जन्मादिक्लेशयुक्तेष्वपि यत् प्रादु**र्भावं आप्नोति इदमुचिततरं** भवतीत्यर्यः, यथाग्नेः सान्निध्ये ताप उचितस्तथा तापात्मकभवत्सान्निध्येपि भवतीति, उचिततरत्वकथनस्यायं भावः, **श्रीश्चवल्लभश्च** तौ तयोरुभयोस्तापात्मकाग्निरूपस्य सान्निध्येधिकः स भवेत् तत्र क्षणं सन्निधानं समर्पणार्थं तत्समये च तत्स्वरूपप्रभुस्वरूपस्मरणात्तापाधिकतेतिभावः, तथा सति **क्षण**स्य समय इत्यर्थः, **समयं** विचार्य सन्निधान इत्यर्थः, **व्रजाधीश्वर**नाम्नातिसुलभत्वज्ञाने सति **दिदृक्षा** व्यज्यते, तस्य पुनर्दुर्लभत्वेनार्तियुक्ततापाधिक्यं भवति यथा चोक्तमस्मत्सर्वस्वेन 'पशुपराजसुदुर्ललितः **सुत**' इत्याद्येन पद्येन, भवत्समर्पण**सन्निधाने** सति तथाभावेन तापोत्पत्तिरुचिततरा यत्तु **कृपातः**

परमफलदोनेच्छया भावतः प्राणप्रेष्ठो यो **व्रजाधीश्वरस्तद्वदनदिदृक्षार्ति**-तापस्त्वत्सङ्गतरसात्मकताद्दग्वदनदर्शनेच्छारूपः **अस्मिन्मुखेन्दौ दृष्टे** सति, मुखस्येन्दुत्वेन विप्रयोगपाण्डुरत्वं, तस्मिन दृष्टे प्रचुरतरं यथास्यात्तथोदेतीदं **विचित्रं**, अस्य भावस्य दुर्लभत्वाच्चित्रतोक्ता, इन्दौ दृष्टे तापाधिक्यस्य च चित्रता भवत्येव, इत्थमिति विप्रयोगप्रकारेणेतिभावः ॥ ७ ॥

भगवतो भक्तातिरिक्तेषु वैराग्यं भक्तेष्वनुरागस्तथात्र समर्पितभक्तेषु तथादानेन तदतिरिक्तेषु वैराग्यता ज्ञायत इति वैराग्यरूपतां निरूप्य ज्ञानरूपतां निरूपयन्ति **अज्ञानाद्यन्धकारेति, अज्ञानमादिर्यस्य स एवान्धकारः** तत्प्रशमनं दूरीकरणं तत्र पटुता समर्थता तत्ख्यापनाय **त्रिलोक्यां ते** तव अग्नित्वं कविभिरपि शब्दार्थरसिकैः शास्त्रार्थज्ञैर्वा **वर्णितं सदा** नित्यमित्यर्थः, **वस्तुतः अनुभव-निगमाद्युक्तमानै**रनुभवात्मकनिगमरूपव्रजसीमन्तिन्याद्युक्तमानैः स्वानुभवात्मक-निगमाद्युक्तमानैश्च भवानग्निरूपस्तापात्मकः **प्रादुर्भूत**इति त्वामवेत्य **कृष्ण एव** तापात्मकं त्वां **वर्णयन्ति**, अतो **निखिलबुधजनां** रसज्ञाः **इमे** इति समर्पितात्मानः **श्रीश्रीवल्लभः** श्रीद्वयस्यापिवल्लभ **त्वां गोकुलेशं** भजन्ते, यद्वा, यतः **प्रादुर्भूत** इति त्वामवेत्य **कृष्णः** सदानन्दोपि **वस्तुतो** भवांस्ताप इति त्वां **वर्णयन्ति इति हेतोः निखिलबुधजनाः** भगवत्स्वरूपविदः इमे **त्वत्समर्पितात्मानः अनुभवात्मकनिगम**रूपा व्रजनितम्बिन्यस्तदुक्तमानैः प्रमाणैस्तत्तापनिरूपक एव पुरुषोत्तमो नान्य इत्याद्यैस्त्वामेव प्रादुर्भूतगोकुलेशं पुरुषोत्तममवेत्य ज्ञात्वा भजन्ते, अत एव भगवता "गोपीनां मद्वियोगाधि" मित्यादि "किं करिष्यति किं वदिष्यती" त्यादिषु च तथैव गीयते, पुरुषोत्तमस्वरूपमेतादृगेवेति नाधिकं विचारणीयमत्र, अत एव श्रीशुकैरपि "नमो नमस्तेस्त्वि" त्यस्मिन्पद्ये भगवत्स्वरूपं तथैव निर्णीतं, ज्ञानस्वरूपमेतदेव यत्पुरुषोत्तमस्वरूपयाथात्म्यस्फूर्तिरिव, एतस्य ज्ञानस्वरूपत्वं स्पष्टमेवेतिदिक् इति **श्रीगोकुलाधीशवल्लभाष्टकमद्भुतम् ॥**

प्रकाशितं तेन भूयात् प्रसन्नो मतप्रभुर्मयि ॥ १ ॥
यथोक्तमत्र तं ज्ञात्वा स्वरूपं मतप्रभोः सदा ।
भजन्तु भक्तास्तेष्वेव कृपयिष्यत्ययं तथा ॥ २ ॥
एवंरूपस्वरूपस्य सेवनादेव सर्वदा ।
निश्चिन्ताः स्मो यतः कृष्णो वल्लभात्मजनन्दनः ॥ ३ ॥
कृपया श्रीघनश्यामो ववर्ष मयि सन्ततम् ।
स्वाचार्यचरणाम्भोजस्वरूपरसबिन्दुभिः ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमत्प्राणेशश्रीविठ्ठलनाथचरणानुरक्त**चरणरजोधन**विरचितः
श्रीवल्लभाष्टकविवरणभक्तिरसजलधिः सम्पूर्णः ॥